

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Іноземної філології та соціальних комунікацій

Сахно П. І., Теслик Н. М.

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Суми
Сумський державний університет
2024

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Іноземної філології та соціальних комунікацій

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій
для здобувачів спеціальностей
231 «Соціальна робота», 053 «Психологія»,
014 «Середня освіта. Мова та зарубіжна література»,
014 «Середня освіта. Фізика»,
магістрантів спеціальності 053 «Психологія»
(ОП «Організаційна психологія»)
та для вибіркових дисциплін для всіх освітніх програм
очної та заочної форм здобуття вищої освіти

Затверджено
на засіданні кафедри
психології, політології
та соціокультурних
технологій
як конспект лекцій із
дисципліни «Вікова
психологія»
Протокол № 9 від 13.02.2024

Суми
Сумський державний університет
2024

Вікова психологія : конспект лекцій / укладачі: П. І. Сахно, Н. М. Теслик. – Суми : Сумський державний університет, 2024. – 194 с.

Кафедра психології, політології та соціокультурних технологій факультету ІФСК

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП.....	4
ТЕМА 1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТА Й ЗАВДАННЯ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	11
ТЕМА 2. ПОНЯТТЯ ПРО ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК.....	21
ТЕМА 3. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІКОВОГО РОЗВИТКУ. КРИЗИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	33
ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЯ ПРЕНАТАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ НЕМОВЛЯТИ.....	50
ТЕМА 5 ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ В РАНЬОМУ ВІЦІ.....	74
ТЕМА 6 ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	95
ТЕМА 7. ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	111
ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	125
ТЕМА 9 ПСИХОЛОГІЯ ЮНАЦТВА.....	141
ТЕМА 10–11. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПЕРІОД РАНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ДОРΟΣЛОСТІ.....	155
ТЕМА 12. ПСИХОЛОГІЯ ПІЗНЬОЇ ДОРΟΣЛОСТІ ТА СТРИННЯ.....	176
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	193

ВСТУП

Становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності є динамічним процесом, що передбачає стадії вибору професії, теоретичного й практичного навчання, адаптації до умов обраної діяльності та вдосконалення майстерності впродовж усього періоду професійної самореалізації. Водночас саме підготовчий етап визначає формування ставлення до обраного життєвого шляху та готовність людини до професійного самовдосконалення, переважно детермінує підгрунтя психопрофілактики професійних деформацій та відмови від обраної сфери діяльності.

У професійній самореалізації особливого значення набуває здатність орієнтуватися в системі взаємовідносин людей, організувати найближчий соціум, аналізувати прояви особистості людини, спричинені як особистісними психічними утвореннями, так і віковими закономірностями розвитку індивіда. Уміння самостійно аналізувати та обирати найбільш обґрунтований підхід до людини обумовлений системою знань із психології розвитку. Курс «Вікова психологія» орієнтований на підготовку спеціаліста до успішної самореалізації, забезпеченій єдністю особистісного та професійного розвитку студента.

Мета й завдання

Курс «Вікова психологія» передбачає ознайомлення студентів із основами психології розвитку та педагогічної психології: предмет, структура, міжпредметні зв'язки, історія становлення; поняття про вік, вікову періодизацію; особливості значимих вікових періодів; вікові кризи; закономірності психічного

розвитку особистості від народження до старіння та смерті, роль діяльності в розвитку особистості, формування свідомості та самосвідомості особистості, розвиток пізнавальної та емоційно-вольової сфери, інтелекту та когнітивної сфери людини, характеру, здібностей; психологічні особливості педагогічної взаємодії у системі «педагог–учень (студент)».

Метою вивчення дисципліни «Вікова психологія» є:

- підготовка фахівця до професійної діяльності в області психології;
- оволодіння категоріями наукової психології, принципами та методами психологічного дослідження, підходами до вивчення психічних явищ;
- засвоєння базових понять психології розвитку та педагогічної психології.

Завдання курсу:

- дати уявлення про різні вікові етапи розвитку людини;
- сформувати в студентів мотивацію до оволодіння знаннями із психології не лише в межах курсу, а й самостійно організовуючи свою психологічну освіту;
- сприяти професійному самовизначенню майбутніх психологів;
- виробити навички самостійної роботи з науковою психологічною літературою.

Програма курсу «Вікова психологія» складається з тем, присвяченим актуальним проблемам психології розвитку.

Навчальні компетенції, сформовані в ході вивчення дисципліни

Вивчення цієї навчальної дисципліни спрямоване на формування в студентів таких базових **компетенцій**:

- здатності й готовності до володіння культурою

наукового мислення, узагальненням, аналізом і синтезом фактів і теоретичних положень;

- здатності й готовності до використання системи категорій і методів, необхідних для вирішення типових і нових завдань у різних областях професійної діяльності;

- здатності й готовності до сприйняття іншої особистості, емпатії, у встановленню контакту й діалогу на основі довіри, переконання та підтримки людей;

- здатності й готовності до проведення бібліографічної та інформаційно-пошукової роботи з подальшим використанням даних під час вирішення професійних задач та оформлення наукових статей, висновків;

- уміння самостійно проводити дослідження вікових особливостей психічних функцій, станів, властивостей особистості та інтелекту, а також психологічних проблем, конфліктів, рівня та способів адаптації, особистісних ресурсів і міжособистісних відносин відповідно до психодіагностичних завдань та етико-деонтологічних норм;

- оброблення та аналіз одержаних даних (зокрема, із застосуванням інформаційних технологій), здатність інтерпретувати результати дослідження володіння навичками популяризації психологічних знань, рекомендацій із використання результатів психологічних досліджень та інновацій володіння навичками формування установок, спрямованих на здоровий спосіб життя, гармонійний розвиток, продуктивне подолання життєвих труднощів, гуманістичну взаємодію з навколишнім світом.

Загальнокультурні компетенції

1. Здатність і готовність до розуміння сучасних концепцій картини світу на основі сформованого світогляду, оволодіння досягненнями філософських,

природничих та суспільних наук.

2. Здатність і готовність до володіння культурою наукового мислення, узагальненням, аналізом і синтезом фактів та теоретичних положень.

3. Здатність і готовність до використання системи категорій і методів, необхідних для вирішення типових завдань у різних галузях професійної практики.

4. Здатність і готовність до проведення бібліографічної та інформаційно-пошукової роботи з подальшим використанням даних під час вирішення професійних завдань та оформлення наукових статей, звітів, висновків тощо.

5. Здатність і готовність до оволодіння основними методами, способами та методиками одержання, зберігання, опрацювання інформації.

6. Здатність і готовність до професійно профільованого використання сучасних інформаційних технологій і системи Інтернет.

Професійні компетенції

1. Здатність і готовність до прогнозування змін і динаміки рівня розвитку й функціонування пізнавальної та мотиваційно-вольової сфери, самосвідомості, психомоторики, здібностей, характеру, темпераменту, функціональних станів, особистісних рис та акцентуації в нормі та в разі психічних відхилень.

2. Здатність і готовність до застосування знань із психології як науки про психологічні феномени, категорії й методи вивчення та опису закономірностей функціонування й розвитку психіки.

3. Здатність і готовність до розуміння та постановлення професійних завдань в області науково-дослідної та практичної діяльності.

4. Здатність і готовність до участі в проведенні психологічних досліджень на основі застосування загально знань і умінь у різних наукових і науково-практичних областях психології.

5. Вибір магістерських освітніх програм у різних областях психології.

6. Здатність і готовність до підготовки та проведення лабораторних і практичних занять.

7. Здатність і готовність до самоосвіти впродовж усієї професійної кар'єри.

У результаті вивчення нашої навчальної дисципліни студент повинен:

а) знати:

- базові поняття психології розвитку педагогічної психології;
- підходи та методи дослідження вікових особливостей психічних процесів, станів та властивостей особистості;
- основні теоретичні підходи вітчизняної та основних зарубіжних шкіл до аналізу психічного розвитку;
- принципи безперервності, стадійності, системності, розвитку людини;
- принципи періодизації психічного розвитку;
- особливості психічних процесів у різні вікові періоди життя;
- кризи та сенситивні періоди психічного розвитку;
- загальні закономірності та індивідуальні варіанти психічного розвитку людини;
- формування та вирішення принципових методологічних проблем педагогічної психології в різних наукових парадигмах.

б) уміти:

- усвідомлювати методологічні основи майбутньої науково-дослідницької або практичної діяльності;
- вибирати експериментальні методи, адекватні цілям власного дослідження;
- користуватись основними принципами психології (активність, розвиток, детермінізм, системність) у практичній діяльності;
- застосовувати методи дослідження психічних особливостей дітей у різні вікові періоди, методи діагностики й корекції психічного розвитку;
- складати висновки про психічний розвиток на різних вікових етапах;

в) володіти:

- поняттями та категоріями: предмет, об'єкт науки, предмет науки, методи дослідження, культурно-історична парадигма, діяльнісний підхід у психології, виникнення та розвиток психіки у філогенезі та онтогенезі, вік, психічний розвиток, соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності, новоутворення вікового періоду, навчання, виховання, навчіння;
- навичками критичного аналізу теоретичних підходів до вивчення психічного розвитку;
- навичками викладання у формі усного або письмового повідомлення або доповіді основних положень, що містяться в навчально-методичної або спеціальній науковій літературі, а також інтерпретації результатів, поданих у повідомленні або доповіді;
- базовими методами психодіагностичного дослідження людей різного віку;
- навичками оцінювання результатів експериментальних

досліджень із погляду різних підходів до вивчення психічного розвитку;

г) мати уявлення про:

- періодизацію психічного розвитку;
- основні факти, проблеми й закономірності психічного розвитку когнітивної та емоційної сфер, особливості розвитку індивідуальності людини, умов і детермінант розвитку;
- універсальні та індивідуальні варіанти розвитку;
- особливості когнітивного, емоційного та індивідуального особистісного розвитку на різних вікових етапах;
- епігенетичні принципи розвитку, співвідношення в розвитку різних психічних процесів і функцій.

Освітні технології

У процесі вивчення дисципліни використовують не лише традиційні технології, форми й методи навчання, а й інноваційні технології, активні та інтерактивні форми проведення занять: консультації, науково-дослідницька робота, лекції з елементами проблемного навчання, тестування, вирішення ситуаційних завдань, дискусії, заняття з елементами тренінгу.

Інтегральну модель освітнього процесу з дисципліни формують технології методологічного рівня: модульно-рейтингове, контекстне навчання, розвивальне та проєктивне навчання, елементи технології розвитку критичного та дивергентного мислення.

Реалізація цієї моделі передбачає використання наступних технологій стратегічного рівня (які задають організаційні форми взаємодії суб'єктів освітнього процесу), що здійснюються із використанням певних тактичних процедур:

- лекційних (вступна лекція, лекція-презентація, проблемна лекція);
- практичних (робота в малих групах, ігрові методики, метод кейс-стаді, методи арт-терапії);
- активізації творчої діяльності (дискусія, мозковий штурм, рольові ігри, метод проєктів та ін.);
- самоорганізації (самостійна робота студентів, створення словника термінів за матеріалами модулів, підготовка презентацій за темами домашніх завдань, метод експертних оцінок).

Матеріал цього конспекту лекцій викладений у зручній для студентів формі. Для зручності самостійної роботи його матеріал відповідно структуровано, окремі позиції виділено різним шрифтом. Так, теми, базові терміни, виділено в тексті цього конспекту **жирним шрифтом**, мають визначення, знання яких будуть перевірені усно та в тестах. Інша частина матеріалу та відповідних термінів виділена лише *курсивом*, і з цим матеріалом студенти повинні розібратися самостійно, користуючись зазначеною літературою або результатами власного пошуку в мережі Інтернет.

ТЕМА 1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТА Й ЗАВДАННЯ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. Структура, значення та місце вікової психології в системі наук.
2. Методологічні засади та принципи вікової психології.

3. Історія виникнення та провідні напрями вікової психології.
4. Вік як основна наукова категорія.
5. Взаємозв'язки онтогенезу та філогенезу.
6. Класифікація методів дослідження вікової психології.
7. Специфіка застосування психологічних методів дослідження в різні вікові періоди розвитку людини.

Список літератури

1. Александров Ю. В. Психологія розвитку : навч. посіб. ; М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т внутріш. справ. Харків : Панов А. М., 2015. 335 с.
2. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : вид. 2-ге: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 128 с.
3. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
4. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. 360 с. (§1.1, 1.2.).
5. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник вид. 2-ге, стер. Київ : Кондор, 2015. 469 с.

Додаткове письмове завдання

Схематично зобразити структуру галузей психології із зазначенням місця, взаємозв'язків і структурних елементів вікової психології.

Додаткове повідомлення

1. Наочно презентування групі конкретний метод вікової психології (мати готові власні результати його застосування та пояснити особливості або просто провести з групою цю методику). Це може бути психодіагностична методика, придатна

для вікової психології (наприклад, дослідження дітей як тестування, так і проектна методика – на вибір студента).

2. Вибірка досліджуваних у віковій психології: види та особливості

1. Структура, значення та місце вікової психології в системі наук

Психологія розвитку або **вікова психологія** — галузь психологічної науки, що вивчає особливості психічного та особистісного розвитку людини на різних етапах її життя (онтогенезу).

Об'єкт – людина, її життєвий цикл.

Предметом вікової психології (психології розвитку) як галузі психологічної науки є вікова динаміка (зміни) психіки людини, закономірності та факти розвитку психічних процесів і психічних властивостей особистості на різних етапах її індивідуального життя.

Основні завдання вікової психології

1. Вивчення рушійних сил психічного розвитку людини.
2. Дослідження співвідношення навчання та розвитку.
3. Вирішення проблеми вікової періодизації.
4. Виявлення актуальних і потенціальних можливостей людини в різні періоди її життя.
5. Визначення еталонів зрілості особистості та чутливих періодів у розвитку особистості.
6. Проблема психологічної допомоги в періоди різних вікових криз тощо.

Взаємопов'язана із загальною, педагогічною, соціальною психологією, із філософією (база наукового пізнання: якщо для психоаналитиків першочергові підсвідомі потяги та дитячі спогади, то для гуманістів – людина тут і зараз), педагогікою (можливості розвитку), анатомією та фізіологією, соціологією.

2. Методологічні засади та принципи вікової психології

Вікова психологія на сучасному етапі репрезентована різноманітними напрямками, концепціями, теоріями, які під різними кутами зору та в різних вимірах досліджують особливості психічного розвитку людини на всіх етапах її життя. Методологія вивчення розвитку людини ґрунтується на прийнятті базовим фактора генетичної обумовленості розвитку (біогенетичний) чи впливу середовища (соціалізації), їхньої взаємодії (конвергенції) тощо.

Позитивістська (природничо-наукова) парадигма: наука повинна лише описувати явища, а не пояснювати, відповідати на питання «як?», уникаючи відповідей на питання чому? Повинна ґрунтуватися на фактах, без суджень і рекомендацій.

Гуманістична парадигма: ідея неповторності особистості; психолог усвідомлює мету дослідження, орієнтується на певні цінності суспільства.

Ці теорії є однобічними, бо використовують єдиний критерій.

Принципи вікової психології

1. *Принцип детермінізму* дає можливість з'ясувати причини психічних явищ, їх динаміки та розвитку. Згідно із загальнопсихологічним принципом детермінізму зовнішні причини діють на особистість через внутрішні умови (психіку людини).

2. *Принцип єдності психіки та діяльності.* Особистість характеризується насамперед основними цілями, що утворюють сенс життя людини та є рушійними в її діяльності, поведінці.

3. *Принцип особистісного підходу* (особистісної зумовленості всіх психічних явищ).

4. *Принцип розвитку психіки* (психіка не статична явище, а складна система, яка постійно розвивається).

5. *Принцип саморозвитку.* Суть його полягає у визнанні пріоритету індивідуального майбутнього особистості (цілей,

мрій, особистісних сенсів, ідеалів) над минулим (досвідом, звичками).

6. *Принцип суб'єктності* :пріоритет внутрішнього над зовнішнім. Відповідно до нього зрозуміти людину, зрозуміти глибинні духовні сили, що зумовлюють її душевне життя та вчинки.

7. *Принцип системності* (кожен елемент психіки значущий).

3. Історія виникнення та провідні напрями вікової психології

Вікова психологія пройшла ті самі історичні віхи, що психологія загалом: наука про душу (античність - середні віки), наука про свідомість (Відродження, ХУІІ ст.), наука про поведінку (ХХ ст.), наука про закономірності та механізми психіки (сучасна).

Історичні корені всіх наук закладені філософами античного світу. Це стосується й вікової психології. Геракліт (прибл. 544–483 до н. е.) міркував про плинність, змінність психічних станів, різні перехідні рівні душевного життя тощо. Ним була розроблена ідея світового року (за аналогією з порами року), яку він переніс на розвиток душі. Він вважав, що душа людини народжується, росте та вдосконалюється, поступово старіє і вмирає.

Середні віки розвиток наукового знання контролювала церква. Арабський мислитель Ібн Сіна (Авіценна), який був одним із найвидатніших лікарів в історії медицини, неухильно додержується ідеї про залежність психіки від головного мозку.

У період формування наукового знання з'явилися праці Альфреда Тідемана, Альберта Кусмауля, Іпполіта Тена тощо.

Перша спроба докладного й послідовного опису психічного розвитку особистості пов'язана з ім'ям німецького філософа Альфреда Тідемана (1736–1803), який опублікував у 1787 р. «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини». Значно ширше й детальніше дослідив поведінку

дитини-дошкільника в середині XIX ст. німецький психолог Альберт Кусмауль (1811–1897). Спостерігав за розвитком дитячої психіки французький філософ Іпполіт Тен (1828–1893). Він описав процес засвоєння мови своєю дочкою.

А на межі XIX-XX ст. вікова психологія саме як дитячої психології виділилася в самостійну сферу знань. 1882 р. вийшла книга німецького біолога Вільгельм **Прейера** «Душа дитини» (описав спостереження за розвитком органів відчуття, моторики, волі, розуму та мови свого сина), яку вважають відправною точкою систематичних наукових досліджень психічного розвитку в дитинстві. Перше об'єктивне дослідження психіки дитини. Запровадив дослідження кореляції різних сторін психічного розвитку (розумового, морального, вольового тощо)

У другій половині XX – на початку XXI ст. вікова психологія набула особливо динамічного розвитку, спричиненого загальною тенденцією до гуманізації суспільного життя в постіндустріальну епоху. Загалом у розвитку вікової психології в цей період окреслилися такі тенденції:

- розширення хронологічних меж досліджень вікового розвитку людини;
- перехід від дослідження вікового розвитку окремих психічних процесів і властивостей людини до цілісного аналізу її особистісного розвитку;
- поєднання досліджень загальновікових тенденцій розвитку з вивченням його індивідуального варіанту;
- створення інтегральних концепцій вікового розвитку;
- удосконалення методики й методів дослідження вікового розвитку;
- інтеграція зусиль дослідників різних сфер наукового знання.

Напрями вікової психології визначаються базовими періодами людського життя:

- дитячою психологією;
- психологією дитини молодшого шкільного віку;
- психологією підлітка;

- психологією ранньої юності;
- психологією дорослої людини (акмеологічною),
- геронтопсихологією (психологією старості).

Найважливішою складовою частиною вікової психології залишається дитяча психологія.

4. Вік як основна наукова категорія

Виокремлюють метричну та топологічну властивості віку.

Метрична властивість віку – кількісна характеристика прожитих років.

Топологічна властивість віку визначає періодизацію розвитку, тобто фази, стадії становлення психічних функцій.

Вік – це порівняно замкнений цикл розвитку, що має свою структуру і динаміку.

Класифікація віку

1. Календарний (паспортний) вік – кількість років життя людини від народження до теперішнього часу. Паспортний (хронологічний) вік людини не може служити надійним критерієм реального рівня її розвитку.

2. Біологічний вік – ступінь молодості й старості тіла. Залежить як від генів, так і від здорового чи навпаки способу життя.

3. Психологічний вік (відповідно до самовідчуття) – наскільки молодою, дорослою або старою відчуває та оцінює сама себе людина.

4. Психологічний вік (соціальний критерій) – об'єктивний показник ступеня розвитку людини, причому кількісно – зазвичай у роках. Людина у віці – юний, людина середніх років, людина літня, у похилому віці тощо.

Психологічний вік визначається *інтелектуальним* (розумовим) розвитком, *соціальною* зрілістю та *емоційною* зрілістю (емоційним інтелектом: довільністю емоцій, урівноваженістю, особистісною зрілістю) індивіда.

5. Взаємозв'язки онтогенезу та філогенезу

Виокремлюють кілька видів розвитку психіки: філогенетичний (видовий), індивідуальної (онтогенез) і функціональний (розвиток функцій психіки).

Онтогенез (від грец. *οντογένεση*: *ον* – буття й *γέννηση* – походження, народження) – індивідуальний розвиток організму з моменту утворення зиготи до природної смерті. У людей і живородних тварин виділяють пренатальний (до народження) та постнатальний (після народження) онтогенез. Термін було введено Ернстом Геккелем.

Функціональний розвиток психіки є частиною онтогенетичного (виникнення нового рівня вирішення інтелектуальних, перцептивних, мнемічних завдань)

Філогенез (грец. *φῦλον* – рід, плем'я та *γεννάω* – породжую) – історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому.

Співвідношення філогенезу та онтогенезу – це глибше питання, ніж здається. Наприклад, у теорії рекапітуляції онтогенез є повторенням філогенезу. Теорія рекапітуляції (від лат. *recapitalatio* – коротке повторення минулого) витікає з біогенетичного закону, сформульованого Е. Геккелем в 1866 р. («історія зародка є коротке повторення історії виду»). Ідея повторення в психічному розвитку одного індивіда (онтогенезі) етапів розвитку людства (філогенезу) різними авторами розкривалася по-своєму, але важливо, що в цілому прихильники цієї думки зводили до мінімуму вплив соціального фактору, вважаючи, що етапи й результати розвитку зумовлені дією вродженої програми (зафіксованої генетично).

Згідно з А. Валлоном, онтогенез не відтворює філогенез, бо він не визнає долі, невідворотності розвитку індивіда.

6. Класифікація методів дослідження вікової психології

I. Організаційні методи

1.1) *Лонгітюдний* метод (повздовжній зріз) – дослідження одних і тих самих осіб упродовж тривалого періоду часу.

1.2) *Порівняльний* або трансверсальна стратегія (поперечний зріз) – дослідження проводиться на окремих і різних за віком групах. Ціль – дослідження особливостей даного моменту формування психіки.

1. 3) *Комплексний* – використання і поперечних, і поздовжніх зрізів різними дослідниками.

Наприклад, американська дослідниця Стела Вітбурн у 1968–1976 роках досліджувала розвиток Я-образу, соціальні відносини та життєві цінності студентів старших курсів коледжів. У 1984–1990 роках вона повторила це дослідження з новими групами старшокурсників, а також знову дослідила тих, хто брав участь у дослідженні раніше. Кожну із цих 4 груп вона розглядала як вікову. Найстарша вікова група до завершення дослідження обстежувалася 4 рази. Вікові зміни в ній можна було проаналізувати тим самим способом, що й під час лонгітюдного дослідження впродовж тривалого часу. Крім того, цю когорту можна було порівняти з іншими на кожному віковому рівні.

2. Емпіричні методи – збір практичних даних: спостереження й самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники. соціометрія, інтерв'ю, бесіда, кроскультурний метод); аналіз процесів і продуктів діяльності (роботи різного роду); біографічні методи (аналіз подій життєвого шляху людини, документації, свідоств тощо).

2.1. *Спостереження* – планомірна й цілеспрямована фіксація психологічних фактів у природніх умовах життєдіяльності людини.

У 1870–90-х М. М. Ланге провів збір результатів спостереження за своїми дітьми читачів журналу «Сім'я і школа» й на основі їх аналізу склав календар розвитку дитини.

2.2. *Експеримент* – природний експеримент у результаті шестирічної роботи у лабораторії Психоневрологічного інституту запровадив О. Ф. Лазурський на початку ХХ ст.

Інші вважають допоміжними. Хоча в окремих ситуаціях вони виходять на перший план.

Кроскультурний метод – порівняння культурних особливостей. Маргарет Мид (1901–1978).

ІІІ. Методи оброблення результатів:

– *кількісний* (статистичний);

– *якісний* (диференціація матеріалу за групами, варіантами, опис випадків, як таких, які найбільш повно виражають типи та варіанти, так і таких, що є винятками).

ІV. Інтерпретаційні методи (пояснення)

А) генетичний метод – має на меті встановлення зв'язків між рівнями розвитку досліджуваних функцій.

Б) структурний метод – передбачає виділення зв'язків між компонентами певних функцій.

Особливу роль серед методів вікової психології відіграє **близнюковий метод**. Особливо – для порівняльного вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток близнюків. Запровадив Ф. Гальтон у 1875 р. Оскільки однойцеві (монозиготні) близнюки мають однаковий генетичний код, відмінність у їх розвитку й поведінці дає підставу для висновків про особливості впливу зовнішніх чинників, наприклад навчально-виховних умов, на розвиток психічних функцій та особистості.

7. Специфіка застосування психологічних методів дослідження в різні вікові періоди розвитку людини

Застосування методів вікової психології повинно відповідати віку досліджуваних. Насамперед йдеться про методи збору емпіричних даних.

На кожному віковому етапі свій діагностичний інструментарій. Віку повинна відповідати інструкція під час

проведення психодіагностики з дітьми. У разі роботи з дітьми необхідно враховувати високу емоційність, безпосередність.

Наприклад, спостереження прийнято вважати основним методом збирання даних, але для вікової психології на сучасному етапі все частіше стає додатковим, використовується на початковому етапі досліджень.

Лабораторний експеримент за частотою використання у віковій психології поступається природному. Як ви думаєте, чому діти більш безпосередні? Особливу роль відіграє констатувальний та формувальний експеримент, спрямований на фіксацію існуючого та досягнення нового рівня розвитку конкретної психічної функції (мета – навчити або виховати).

Друга особливість – часто дослідження проводять батьки чи іншими зацікавленими особами (щоденник матері), що визначає підвищений суб'єктивізм результатів, хоча абсолютно не заперечує їх значущість

ТЕМА 2. ПОНЯТТЯ ПРО ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Поняття про психічний розвиток.
2. Загальні закономірності психічного розвитку індивіда.
3. Співвідношення біологічного й соціального факторів психічного розвитку.
4. Детермінанти психічного розвитку. Учіння та розвиток (підходи Ж. Піаже, Г.С. Костюка).
5. Порушення психічного розвитку. Гетерохронія психічного розвитку: акселерація та ретардація.

Список літератури

1. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. §1.3
2. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. вид. 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 14, 24.

Додаткове письмове завдання

Скласти таблицю чи схему перелік психічних функцій, процесів, властивостей, станів, що можуть бути успадковані та таких, які визначаються переважно шляхом соціалізації. Визначити, які з них стосуються особисто вас. Як висновком, одним реченням відповісти на питання: На вашу думку, що є визначальним фактором розвитку психіки – генетичний чи соціалізуючий?

1. Психічний розвиток як наукове поняття

Донедавна у вітчизняній віковій психології було поширене уявлення про прогресивний, жорстко керований розвиток психіки людини. Ідеологія поступального прогресу в усьому не оминула й психологічної сфери. У сучасній віковій психології поняття розвитку розглядають із погляду синергетики, а психіка визнається складною системою, зміни якої невідворотні, але напрями цих змін мінливі.

Психічний розвиток – це закономірні зміни психічних процесів у часі, що виявляється в кількісних, якісних та структурних перетвореннях.

Загалом розвиток невід’ємний від поняття зміни. О. Запорожець зазначав, що розвиток охоплює з одного боку, фізичний ріст і дозрівання організму, а з іншого – формування психічних властивостей та здібностей за допомогою привласнення соціального досвіду, зафіксованого в матеріальній і духовній культурі людства.

Вікова психологія визначає такі **види змін**, що відбуваються в людині:

1. Кількісні та якісні

На прикладі теорії Григорія Силевича Костюка розвиток - безперервний процес, що виявляється не лише в кількісних, а і в якісних змінах людської істоти. У психічному розвитку, як зазначає Г. С. Костюк, кількісні зміни виявляються в збільшенні з віком кількості утворюваних навичок, асоціацій, у зростанні

кола уявлень, знань про навколишній світ, пасивного й активного словника дитини, обсягу уваги, сприймання, пам'яті.

Онтогенез людської психіки – це перехід від менш досконалих її форм до більш досконалих. На думку Г. С. Костюка, онтогенез іде не по прямій, є «по спіралі». Наприклад, загострене прагнення до самостійності, що виявляється наприкінці раннього віку в неслухняності, впертості, повторюється в підлітковому віці, але набуває нового змісту й нових форм.

За своєю сутності розвиток психіки – це чергування стабільних і кризових періодів. У стабільні періоди відбувається накопичення кількісних змін, що детермінують якісні зміни як новоутворення після кризового періоду.

Дослідник Г. С. Костюк вважає, що в психічному розвитку внутрішні суперечності, які виникають у житті особистості, спонукають до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Отже, внутрішні суперечності – рушійні сили розвитку.

Залежно від динаміки розвитку (швидкості накопичення змін):

2. *Поступальні, революційні*_(незворотні) і ситуаційні (нестійкі).

Повільні, кількісні та якісні перетворення завжди пов'язані з еволюційними віковими змінами як у психології, так і в поведінці індивіда.

Революційні зміни більш глибокі, відбуваються швидко й за порівняно короткий термін. Вони приурочені та збігаються з усіма кризами вікового розвитку, які виникають завжди на межі двох певних вікових груп, між порівняно спокійно плинними періодами інших – еволюційних змін психіки й поведінки. Наявність криз вікового розвитку та відповідних їм революційних перетворень психіки та поведінки – це і є підстава для поділу, наприклад, дитинства на періоди вікового розвитку (на віки).

Третій вид змін – особливий – він називається *ситуаційні* зміни – це така особлива ознака розвитку, яка пов'язана з впливом конкретної ситуації, що склалася (в сім'ї, в колективі і в суспільстві взагалі). Ситуаційні зміни включають те, що відбувається в психіці й поведінці дитини під впливом організованого та стихійного навчання та виховання.

2. Загальні закономірності психічного розвитку індивіда

Розвиток психіки є невід'ємною складовою розвитку особистості. Це не тотожні поняття, але нероздільні. Процес психічного та особистісного розвитку має певні закономірності, їх потрібно розглядати як тенденції розвитку. До закономірностей розвитку належать:

1. *Наявність насамперед якісних, а не кількісних змін* (виникнення психічних та особистісних новоутворень, нових психічних механізмів, процесів, структур);

2. *Взаємопов'язаність напрямів, сфер розвитку* (тіло, психіка, особистість, суб'єктність, духовність та ін.);

3. *Детермінованість розвитку* – зумовлений комплексно, багатьма чинниками;

4. *Нерівномірність і гетерохронність*. У певному віці різні психічні властивості мають різний рівень розвитку. В одному періоді життя дитини найістотніші зміни відбуваються в пізнавальній діяльності (молодший школяр), в іншому – перебудовуються погляди та формуються переконання (рання юність);

5. *Сенситивність* (у певні вікові періоди). Сенситивні це періоди, у які виникають найсприятливіші умови для розвитку певних психічних властивостей. Такі вікові періоди називають сенситивними для розвитку тієї чи іншої психічної функції. Більшість сприятливих умов для розвитку певних психічних функцій має тимчасовий, швидкоплинний характер. Наприклад, для розвитку мовлення сенситивним є вік від 1 до 3–5 років, пам'яті - молодший шкільний вік, мислення – підлітковий

період, світогляду – ранній юнацький вік. Межі переживання сенситивного періоду є індивідуальними для кожної людини. *Уявіть: до вас на прийом прийшла мама, у якої дитині вже 2,5, а вона не вимовляє певних звуків, не говорить реченнями. Що робити?* – По-перше, необхідно спрямувати дорослого на педіатричне обстеження для виключення патології. Але також потрібно провести роботу щодо зниження тривожності матері.

6. *Пластичність розвитку.* Вона забезпечує компенсацію, заміну дії однієї психічної функції іншою (наприклад, зір - слухом у сліпих).

7. *Інтегрованість.* Кожна сфера особистості є системою, що виникає в процесі онтогенезу, та елементом складнішої системи – соціального оточення. Відбувається інтеграція різних сфер особистості (інтелектуальної, спонукальної, емоційної, вольової, духовної). Вона простежується і в межах окремої сфери, наприклад, в інтелектуальній сфері інтегруються перцептивний і когнітивний рівні пізнання тощо. Із віком психіка стає ціліснішою, стабільнішою, що виявляється в поведінці, вчинках, діях, інтегрованому ставленні до дійсності;

8. *Включення індивіда в систему діяльності.* Для кожного віку характерна особлива провідна діяльність, що зумовлює основні зміни в психіці дитини та її особистості;

9. *Наявність суперечностей між особистістю й оточенням,* а також внутрішніх суперечностей між окремими складовими особистості та окремими психічними функціями. Продуктивна актуалізація вихователем та усвідомлення цих суперечностей особистістю, наявність волі в їх вирішенні, гуманістичні стосунки в групах, виховання, самовиховання забезпечують прогресивний розвиток особистості. Підсумком вирішення суперечності є виникнення психічних новоутворень віку, що не відповідають попередній соціальній ситуації розвитку, виходять за її межі. Виникає нова суперечність, яка може бути вирішена завдяки побудові нової системи стосунків, включення у нову ситуацію розвитку, що засвідчує перехід дитини до нового психологічного віку;

10. *Постійний прогрес особистості*. Він є наслідком сприятливих умов та адекватної активності дитини;

11. *Психічний та особистісний розвиток* зумовлений дією механізмів захисту Я, проявів акцентуацій особистості, функціонуванням несвідомого.

3. Співвідношення біологічного й соціального факторів психічного розвитку

Психічний розвиток людського індивіда – обумовлений процес. У психології є багато теорій, які по-різному пояснюють умови психічного розвитку дитини. Більшість теорій об'єднані в 3 напрями.

1. У **біологізаторському** напрямі (навітизм) розвиток психіки та поведінки людини розглядають як результат еволюційного перетворення генетично закладених в організмі можливостей, що існують у вигляді задатків. Досліджують питання спадковості, задатків, вродженості. Провідні теорії:

– теорія рекапітуляції С. Холла (*розглянемо на наступній лекції детальніше*);

– теорія відбору (Е. Торндайк) пояснювала наявність аналогій між розвитком індивіда й роду не автоматично повторенням, а дією однакових причин, що визначають обидва процеси;

– теорія відповідності (Е. Клапаред, К. Коффка) пояснювала паралелізм онто- й філогенезу схожістю процесу органічного розвитку, для якого характерна закономірна послідовність ступенів – від примітивних та узагальнених форм до складних і диференційованим.

2. Представники **соціологізаторського** напрямку (емпіризм) стверджують, що в будь-якої людини, незалежно від її природних анатомо-фізіологічних особливостей, можна сформувати психічну функцію певного рівня за допомогою навчання та виховання. Ідея Джона Локка «табула раса»: дитина від народження є «чистою дошкою».

Альберт Бандура приділяв головну увагу феномену наuczіння через наслідування. На його думку, багато що в поведінці людини виникає на основі спостереження за поведінкою іншого.

3. Теорія **конвергенції** двох чинників. Основоположник Вільям Штерн вважає, що процес психічного розвитку обумовлюється взаємодією спадковості та середовища (не сумою, а взаємовпливом).

Взагалі, В. Штерн не заперечував теорії рекапітуляції. Теорією конвергенції він прагнув примирити існуючі дебати.

Цю теорію розділяв Айзенк, вважаючи, що інтелект на 80 % спадкується, але на 20 % залежить від середовища.

Мультифакторний підхід доводить, що спадковість наявна в розвитку всіх психічних функцій дитини, але має різну вагу. Елементарні функції (починаючи з відчуття, сприймання) більше зумовлені спадковістю, ніж вищі. Вищі функції – продукт культурно-історичного розвитку людини. Чим складніша функція, тим довший шлях її онтогенетичного розвитку й тим менша спадковість здійснює на неї вплив.

4. Детермінанти психічного розвитку. Учіння й розвиток

Ні біологічні передумови, ні соціальне середовище не може впливати на людину поза її власною активністю. С. Л. Рубінштейн стверджував, що кожна концепція навчання, яку сформулює педагог, передбачає (усвідомлює він це, чи ні) певну концепцію розвитку. У психологічній науці існує декілька підходів до вирішення цієї проблеми.

1. **Навчання не впливає на розвиток**, а підпорядковане законам розвитку. Навчання залежить від розвитку, але розвиток ніяк не змінюється під впливом навчання. Навчання вимагає наявності певного рівня зрілості окремих психічних функцій як своїх необхідних передумов. Воно немовби є надбудовою над дозріванням (Жан Піаже).

Розвиток розглядається Ж. Піаже як еволюція, керована потребою в рівновазі. Рівновага в статичному, уже здійсненому вигляді, є адаптацією, пристосуванням, стан, за якого кожний вплив дорівнює протидії. Ж. Піаже вважав, що, як будь-який інший, інтелектуальний розвиток прагне до стабільної рівноваги, тобто до встановлення логічних структур.

2. **Ототожнення** процесу навчання, наuczіння, набуттям нового досвіду та розвитку. Біхевіористи твердять, що навчання та розвиток – синоніми: дитина розвинута настільки, наскільки вона навчена (У. Джеймс, Е. Торндайк).

«Дайте мені дюжину здорових немовлят, і я на власний розсуд виховаю їх лікарями, адвокатами чи жебраками, незалежно від їх культурного чи біологічного походження», – Дж. Уотсон.

Беррес Фредерік Скіннер дослідив, що людські звички розвиваються як результат унікального досвіду оперантного наuczіння. Тобто, люди схильні повторювати ті дії, що призводять до приємних суб'єктивно позитивних наслідків, і уникають того, що викликало негативні результати.

Поведінковий акт (оперант) під впливом позитивного підкріплення формується як звичка, під впливом покарання пригнічується.

Альберт Бандура виділив у процесі наuczіння імітацію, наслідування та ідентифікацію. Він говорив, що діти вчаться «тримаючи очі та вуха відкритими». Бандура виокремив два види наuczіння:

- 1) чисте наслідування, характерне для раннього розвитку дітей;
- 2) вікарне навчання – суб'єкти усвідомлюють та очікують позитивні наслідки дій, які вони наслідують.

3. Найбільш сучасний підхід говорить про **єдність розвитку й навчання**. Розвиток не лише залежить від навчання, але й сам зумовлений ним, дитина дозріває виховуючись і навчаючись. Розвиток і виховання означає, що ці процеси

взаємозалежні, де причина та наслідки безперервно міняються місцями.

4. Висунення ідей про **провідну роль навчання** в психічному розвитку.

Між ними існує складний взаємозв'язок, що змінюється в процесі життя. Коли вища психічна функція формується в спільній діяльності з дорослим, вона знаходиться в *зоні найближчого розвитку* – сфера ще не дозрілих психічних процесів, що визначається змістом тих завдань, які дитина може вирішити за допомогою дорослого. Можливості навчання визначаються зоною його найближчого розвитку.

Зона актуального розвитку визначається змістом тих задач, які дитина може вирішити самостійно. Навчання не повинно відриватися від розвитку дитини. Водночас навчання, ґрунтуючись на досягнутому дитиною рівні розвитку, повинно йти попереду нього. Не будь-яке навчання, а лише правильно організоване, веде за собою розвиток. Педагогіка повинна орієнтуватися не на вчорашній, а на завтрашній день дитячого розвитку. Лише тоді вона зуміє в процесі навчання зможе розширити зону актуального розвитку.

Український психолог Григорій Силович Костюк визнає вплив обох факторів, але перевагу віддає соціальному. Генотип визначає анатомо-фізіологічну структуру організму, його морфологічні й фізіологічні ознаки, будову нервової системи, стать організму, стадії його дозрівання, а також ряд індивідуальних морфологічних і функціональних особливостей організму, безумовно рефлексорні мозкові структури. У системі засобів, якими суспільство впливає на розвиток психіки індивіда, вирішальна роль належить навчанню й вихованню. Від особливостей соціального й культурного розвитку суспільства залежить прийнята в ньому система виховання та навчання. Середовище, що оточує дитину – це насамперед люди, їхні взаємини, створені ними речі, знаряддя діяльності, мовні засоби, духовні цінності.

5. Порушення психічного розвитку. Гетерохронія психічного розвитку: акселерація та ретардація

Найбільша частина порушень психічного розвитку дитини пов'язана із пренатальним розвитком. Хоча можливе травмування в будь-якому віці. Дизонтогенія «аномалія розвитку» – його затримка чи порушення – може бути викликана як біологічними факторами (ураженням генетичного матеріалу, внутрішньоутробні порушення, патології пологів, інфекційні захворювання, травми тощо), так і соціальними (*соціальна депривація, мікросоціально-педагогічна занедбаність, насилля над дитиною тощо*).

Згідно з даними ВООЗ, близько 20 % дітей в усьому світі мають різноманітні порушення психологічного розвитку. Чим довше триває вплив негативного фактору, тим вища ймовірність порушень. Чим раніше в онтогенезі склалися для дитини несприятливі соціальні умови, тим більш важкими та стійкими будуть порушення розвитку.

До найтяжчих порушень психологічного розвитку належить дитячий аутизм. Дитячий аутизм (від грец. autos сам; аутизм занурення в себе) характеризується аномалією поведінки й порушеннями в соціальній взаємодії, комунікабельності та уяві, значним звуженням інтересів та активності. Виявляють аутизм у віці до 3 років. Порушення соціального розвитку, непереборне прагнення до стабільності, гіперчутливість до сенсорних впливів тощо (*Детективний серіал Монк, «Людина дощу» з Томом Крузом*). Поширеність аутизму становить 4-8 випадків на 10 тис. дітей.

Затримка психічного розвитку (ЗПР) – це уповільнення темпу розвитку психіки, яке частіше виявляється під час вступу до школи й виражається в нестачі загального запасу знань, обмеженості уявлень, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів і нездатності займатися інтелектуальною діяльністю. Причини можуть бути фізіологічні, органічні й соціальні. Основні прояви: затримка розвитку емоційної сфери (інфантилізм) та порушення когнітивного розвитку.

До порушень психічного розвитку дітей шкільного віку відносять синдром втечі та бродяжництва – характеризується втечами дитини з дому чи зі школи, поїздками в інші райони міста чи інші населені пункти, прагненням бродити й мандрувати. Нерідко він зумовлений мікросоціальним середовищем і реакцією дитини на психотравмувальну ситуацію в сім'ї чи школі.

Дислексія – труднощі в засвоєнні навички читання, які полягають у тому, що дитина не може правильно співвіднести літеру та звук і тому не може читати текст. Повна відсутність здібності до читання – алексія.

Дисморфоманія – маячення фізичного недоліку у своїй зовнішності. Типово для підлітків і юнаків.

Гетерохронія (відмінне в часі) **психічного розвитку** – різночасність, зміна часу закладки і темпу розвитку органів у нащадків тварин і рослин порівняно з предками.

Гетерохронія як пристосування організмів до умов їх розвитку, що змінюються, має істотне значення в історичному розвитку видів (філогенезі). Термін «гетерохронія» був уведений у біологію вперше німецьким дослідником природи Ернстом Геккелем для позначення тимчасових порушень біогенетичного закону.

У нормі можлива гетерохронія розвитку психічних функцій індивіда, коли формування окремих психофізіологічних функцій відбувається з різною швидкістю: одні функції на певному віковому етапі випереджають у своєму розвитку інші і стають провідними, а потім швидкість їх формування зменшується. Наприклад, значний прогрес мови до 3–5 річного віку та сповільнення надалі.

Гетерохронія може виражатися в посиленому розвитку органу (акселерація) або в сповільненому розвитку (ретардація), що залежить від часу початку функціонування органу і, отже, від умов середовища, у якому протікає онтогенетичний розвиток організму.

Акселерація – прискорення розвитку – характеризується :

- збільшенням довжини тіла й маси новонароджених (за останні 30–40 років на 0,5–1 см і 100–150 г);
- збільшення зросту, маси (інших параметрів тіла) дітей і підлітків усіх вікових груп. Сучасна 9-річна дитина має зріст і масу 10-річної дитини 1940 року;
- більш ранню зміну дитячих пропорцій тіла дорослими;
- більш раннє прорізування й заміну молочних зубів постійними (на 1–2 роки);
- прискорене окостеніння скелету, зокрема дрібних кісток зап'ястя (на 1–2 роки) та більш раннє завершення росту в XVIII ст. у чоловіків ріст тривав до 26 років, у 1940 р. – до 21р, а в 1960 – до 18–19 р.;
- більш ранню появу (на 1–2 роки) перших статевих ознак (у дівчат у 8–9 років, у хлопців – у 10 років), більш швидке завершення цього періоду. Статеве дозрівання у сучасних підлітків завершується на 2–3 роки раніше, ніж на початку XX століття. У міських дівчат статеве дозрівання починається на 2–3 роки раніше, ніж у сільських.

Акселерації фізичного розвитку не завжди відповідає високий рівень психічного розвитку, працездатності й соціальної зрілості. Виділяють декілька гіпотез акселерації, серед яких можна назвати, як вказано вище: геліогенну гіпотезу (зростання інтенсивності сонячного випромінювання), гіпотезу гетерозії (розширення кордонів шлюбних стосунків, що змінило спадкоємність), гіпотезу урбанізації (перехід значної частини населення до проживання у великих містах), нутривну гіпотезу (зміну складу їжі, її вітамінізацію).

Як свідчать М. М. Безруких (2002), І. М. Маруненко (2004), акселерація має тимчасовий характер і у філогенезі людства може змінюватися на протилежні процеси затримки розвитку, що має назву ретардація. Приблизно у II–VI ст. нашої ери фізичні розміри людей наближалися до сучасних. З VIII до XVI ст. існувала певна стабільність та ретардація параметрів розвитку, а з кінця XIX ст. знову почалася хвиля акселерації, підйом якої на сьогодні (2006 рік) практично припинився, про

що свідчать антропометричні дослідження останніх 5–10 років у Росії, країнах Європи та Америки. Установлено також певні територіальні та популяційні особливості процесів акселерації. Наприклад, у південних країнах (Японії, Кореї, Китаї та інших) акселерація почалася значно пізніше, ніж на заході й зараз активно триває, а в деяких країнах Південної Америки проявів акселерації у XIX–XX ст. взагалі не спостерігалось.

ТЕМА 3. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІКОВОГО РОЗВИТКУ. КРИЗИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Загальна характеристика вікових криз.
2. Основні підходи до класифікації періодів розвитку людини:
  - 2.1. Біогенетичний підхід. Теорія рекапітуляції (С. Холл). Теорія дозрівання А. Гезела. Концепція А. Валлона.
  - 2.2. Психодинамічний підхід (З. Фрейд). Епігенетична концепція Е. Еріксона.
  - 2.3. Культурно-історична концепція та її послідовники (Г.С. Костюк).
3. Когнітивізм. Періодизація інтелектуального розвитку дитини Ж. Піаже.
4. Рівні та стадії морального розвитку особистості (за Л. Кольбергом).
5. Персонологічний підхід до вікового розвитку особистості (А. Маслоу, К. Роджерс).

Список літератури

1. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. вид. 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 7, 24.
2. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє, переробл. та допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.

1. Теоретичні підґрунтя до періодизації психічного розвитку. Вікові кризи

Дослідник Л. С. Виготський зазначає, що від правильного вирішення проблеми вікової періодизації залежить стратегія побудови системи виховання та навчання прийдешнього покоління. У сучасних умовах – ще й психолого-соціального супроводу особистості.

Епоха психічного розвитку передбачає певні періоди (новонароджений, молодший шкільний вік), а ті зі свого боку містять фази розвитку психіки (фаза новонародженості, фаза адаптація до школи). Епоха – дитинство, дорослішання й дорослість.

Криза – це межа вікового періоду, фаза в житті людини (криза новонародженості, одного року, трьох років, шести–семи років, підліткова, юнацька, середнього віку, старіння тощо), коли впродовж порівняно короткого часу (кілька місяців, рік) виявляються різкі й істотні психологічні зрушення та зміни особистості. Характеризується високою динамічністю розвитку, що провокує появу стресових умов та конфліктної, стресової поведінки. Наприклад, у дітей порушується психічна рівновага, спостерігається нестійкість волі, настрою тощо. знижується працездатність, погіршується успішність у школі.

Етапи кризи: рівень захисту, рівень адаптації до ситуації; рівень оволодіння ситуацією. Було розглянуто поділ критичного віку на передкритичну, власне критичну та посткритичну фази. У першій фазі виникає суперечність, у другій – суперечність загострюється й досягає кульмінації, а в третій фазі відбувається розв'язання суперечності через виникнення нової соціальної ситуації розвитку, тобто через налагодження нової гармонії між дитиною та середовищем.

Класифікації життєвих криз

1. Вікові (нормативні кризи) – криза одного, трьох років, підліткова криза, криза тридцяти років, криза середини життя тощо.

2. За критерієм тривалості: мікрокризи – кілька хвилин; короточасні – близько чотирьох – шести тижнів; довготривалі – до одного року.

3. За критерієм результативності: конструктивні, деструктивні.

4. За діяльнісним критерієм: криза операційного аспекту життєдіяльності: не знаю, як жити далі; криза мотиваційно-цільового аспекту: не знаю, для чого жити далі; криза смислового аспекту: не знаю, навіщо взагалі жити далі.

5. За критерієм детермінованості: кризи, викликані інтрапсихічними чинниками; кризи, викликані ситуаційними чинниками.

6. За критерієм складності: прості кризи, викликані однією подією; багатовимірні кризи, що торкаються майже всіх аспектів індивідуального життя людини.

Розвиток психіки відбувається шляхом накопичення певних змін. Кількісно зростаючи, у сукупності ці зміни призводять до ламання системи, вікової кризи. Хоча кризи може й не бути, якщо психічний розвиток дитини складається не стихійно, а є розумно керованим процесом виховання.

Криза (грец. *krisis* – рішення, перелом) – нормативний, нестабільний процес, що виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний із якісними перетвореннями в соціальних відносинах, діяльності, свідомості й виявляється в цілісних психічних та особистісних змінах. Вікова криза переважно короткотривала, за нормальних умов розвитку – кілька місяців.

Рушійні сили психічного розвитку, тобто причини криз Г. С. Костюк вбачає в характерних для суб'єкта *внутрішніх суперечностях*. До базових суперечностей він відносив:

- розбіжність між виникаючими в суб'єкта новими потребами й наявним рівнем володіння засобами їх задоволення;
- невідповідність досягнутого людиною рівня особистісного розвитку займаному нею місцю в системі суспільних відносин, виконуваним нею функціям;

- суперечність між тенденціями до інертності та стереотипізації, з одного боку, і до рухливості, мінливості особистості з іншого.

За культурно-історичною концепцією: коли можливості попереднього вікового періоду не забезпечують змінені потреби наступного періоду, виникає вікова криза. Її подолання забезпечене виникненням особистісних новоутворень, що дозволяють реалізувати нові потреби.

У цій концепції виділяють великі кризи (ставлень) і малі кризи (світогляду), що чергуються (криза новонародженості – ставлень, криза 1 року – світоглядна тощо).

Зміст та причини вікових криз ґрунтовно розроблені щодо етапів становлення особистості, тоді як переживання криз розвитку впродовж дорослості лише вивчають. Більшість психологів указує на типовий характер так званої кризи середини життя, що розгортається приблизно в 40 років і пов'язане з аналізом та оцінюванням особистістю життєвих досягнень.

Ознаки переживання вікової кризи: упертість, конфліктність, тривожність (у дітей), безнадійність, знецінення життєвих здобутків, спустошеність, ламання ціннісних орієнтацій (у дорослих).

2. Основні підходи до класифікації періодів розвитку людини

Періодизації вікових періодів існує досить багато. Періодизації розвитку в дитинстві розроблені найбільш детально й змістовно. У багатьох зарубіжних наукових джерелах фігурують такі розбіжності з вище розглянутим варіантом періодизації, як різна тривалість немовлячого періоду – від одного до трьох років (Е. Еріксон, В. Квінн, Г. Крайг), альтернативні позначення періоду дитинства – шкільний вік, дитинство, середнє дитинство (Е. Еріксон, В. Квінн, Г. Крайг), зведення підліткового та юнацького періоду в єдиний, який

здебільшого позначають підлітковим (Г. Крайг, Ф. Райс, А. Реан, Д. Шеффер).

Існують різні *підходи до проблеми вікової періодизації*. Виготський виділяє три базові:

1 – на основі **зовнішнього**, не пов'язаного із самим процесом розвитку, критерію.

Наприклад, В. Штерн вважає, що онтогенез запрограмований відповідно до основних періодів біологічної еволюції та історичного розвитку людства (його теорія хоча й побудована на конвергенції біологічного та соціологізаторського підходів, але періодизація побудована на етапах дарвіністичного бачення еволюції людства:

- дитина в перші місяці свого життя знаходиться на стадії ссавця;
- у другому півріччі досягає стадії вищого ссавця – мавпи;
- потім – розвитку первісних народів;
- починаючи зі школи засвоює людську культуру – спочатку в душі античного й старозавітного світу;
- пізніше (в підлітковому віці) фанатизму християнської культури;
- лише до зрілості піднімається до рівня культури Нового часу.

2 – використання не зовнішнього, а **внутрішнього** критерію вікової періодизації. Цим критерієм стає одна зі сторін розвитку.

3. Фрейд (критерій – сексуальний розвиток), Ж. Піаже (розвиток мислення).

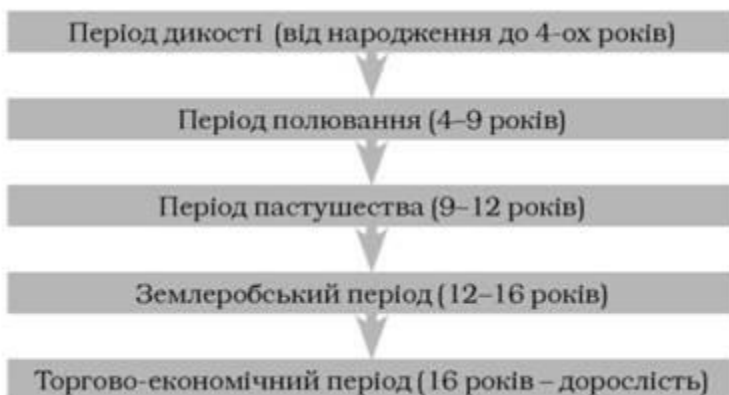
3 – на основі істотних **особливостей психічного розвитку**. Культурно-історична концепція використовує три основні критерії вікової періодизації: соціальну ситуацію розвитку, провідну діяльність і центральне вікове новоутворення.

2.1. Біогенетичний підхід. Теорія рекапітуляції (С. Холл). Теорія дозрівання А. Гезела. Концепція А. Валлона

Теорія рекапітуляції. С. Холл вважав, що якщо зародок за 9 місяців повторює всі стадії розвитку від одноклітинної істоти до людини, то дитина в період дорослішання проходить увесь хід розвитку людства від первісної до сучасної культури. С. Холл переніс закон рекапітуляції Е. Геккеля з біологічної площини в психічний розвиток людини: онтогенез є скороченим повторенням філогенезу. Рекапітуляція за Геккелем ґрунтується на тому, що ембріон у пренатальному розвитку проходить шлях від двоклітинного організму до людини. У місяць має зябра та хвіст. На 2 місяці схожий на людину.

М. Гетчинсон виділив 5 періодів людської культури відповідно до способів добування їжі:

- 1) період дикості – бажання копатися в землі, тягне все до рота, орієнтується на їстівність. Пік – 3 роки;
- 2) період полювання – страх дитини перед чужими, дії потайки, жорстокість, ігри в полонених, схованки. Пік – 7 років;
- 3) період пастушества – ніжність дитини до тварин, прагнення мати власну домашню тварину. Пік – 10 років.
- 4) землеробний період – прагнення до садівництва. Пік – 14 років.
- 5) промислово-торговельний період – грошові інтереси, обмін, торгівля. Пік 18–20 рр.

Під впливом робіт Ст. Холла його учні А. Гезел та Льюїс Термен розробили так званий нормативний підхід до дослідження дитячого розвитку. Термен досліджував обдарованість (лонгітудне дослідження більше 50 років).

Теорія дозрівання (етологічна). Етологія – вивчення еволюційних передумов поведінки. Арнольд Гезелл розробив практичну систему діагностики психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку, що ґрунтувалася на систематичних порівняльних дослідженнях. Арнольд Гезелл вважав зростання та розвиток синонімами, які позначають процес прогресивної диференціації та інтеграції способів поведінки людини. Він запровадив ідею нормативності розвитку, контролю за нормами розвитку дітей.

Концепція А. Валлона. Анрі Валлон на основі адаптації організму та зовнішньої активності дитини запропонував стадії онтогенетичного розвитку, починаючи від внутрішньоутробного життя дитини.

I. Стадія внутрішньоутробного життя. Це стадія – повна залежність зародка (плоду) від організму матері та генетичної програми.

II. Стадія моторної імпульсивності (від народження до 6 міс.). У цей період дитина має переважну потребу в харчуванні й руховій активності (мимовільні посмикування, жести, мімічні

реакції), що є основою для вироблення умовних рефлексів (режиму, заколисування).

III. Емоційна стадія (від 6 до 12 міс.). У цей час дитина за допомогою міміки й жестів установлює перші стосунки з оточенням. Вона навчається виражати біль, гнів, симпатії, задоволення. Найбільший досвід у розвитку емоцій немовля одержує від контакту з матір'ю, яка й стимулює його розвиток.

IV. Сенсомоторна стадія (від 1 року до 3 років). Увагу дитини починає привертати все, що не пов'язано з відносинами з близькими людьми. Завдяки орієнтовного рефлексу, ходіння й мови вона починає пізнавати зовнішній світ.

V. Стадія персоналізації (від 3 до 5 років). На цій стадії дитина прагне підкреслити своє «я», з'являється бажання бути в центрі уваги оточення, а також наслідувати інших людей.

VI. Стадія розрізнення (від 5 до 11 років). В цей час розширюється коло взаємин дитини. У дитячому колективі прагне домогтися визнання, оскільки одночасно відчуває себе й вільною, і підлеглою.

VII. Стадія статевого дозрівання та юнацтва (від 11 до 18 років). Вона характеризується неврівноваженим розвитком особистості. Розгортання психіки відрізняється яскраво вираженими суперечностями. Підлітки можуть одночасно проявляти любов і ненависть до одного об'єкта, самовпевненість і невпевненість у справі, щирість і скритність у відносинах. Розвиваються самоаналіз і самооцінка.

2.2. Психодинамічний підхід (З. Фрейд). Епігенетична концепція Е. Еріксона.

«Основи майбутньої дорослої особистості закладаються в її ранньому дитинстві» З. Фрейд. Якщо в загальній психології основною ознакою теорії фрейдизму є звернення до підсвідомості, то у віковій – звернення до дитинства, яке через підсвідомі глибинні прояви психіки визначає доросле життя.

Рушійні сили психічного розвитку – емоції, мотиви дітей, тому психоаналітичне розуміння психічного розвитку зводиться

до мотиваційного, особистісного становлення. З. Фрейд пропагував підхід до розвитку як адаптації до середовища, трактував рушійні сили психічного розвитку як завжди вроджені та несвідомі. Психічний розвиток процес конфліктогенний, зумовлений боротьбою базових сексуальних та агресивних інстинктів із вимогами суспільства (*як це виражається в структурі особистості?* Над-Я, СуперЕго, Воно, Ід сперечаються за Я, Его)

Стадії психосексуального розвитку дитини за Фрейдом:

1) оральна – від народження до року – отримання задоволення від оральних дій: у першому півріччі – смоктання, у другому – через кусання й жування. Процес годування задовольняє енергію лібідо немовляти;

2) анальна (1–3 р.) основні засоби задоволення сексуального інстинкту через процес дефекації (навички туалету). Фіксація дитиною заборон та вимог дорослих щодо її поведінки;

3) фалічна (3–6 р.) – одержання задоволення через стимуляцію геніталій. Розвиток сексуальних бажань, спрямованих на одного з батьків протилежної статі. Формування комплексу Електри в дівчаток та Едипового комплексу в хлопчиків;

4) латентна (6–11 р.) – травми фалічної стадії викликають пригнічення сексуальної енергії, яка спрямовується на навчання та рухливі ігри. Інтенсивне засвоєння моральних норм дитиною;

5) генітальна (11–18 р. і старші) – статеве дозрівання викликає сексуальні потреби, що задовольняються соціально прийнятними шляхами. Здоровий сексуальний інстинкт реалізується в шлюбі та дітонародженні

Залежно від успішності проходження індивідом вищезначених стадій психосексуального розвитку формується певний тип характеру. Наприклад, упродовж першого півріччя оральної стадії за умов надмірної чи недостатньої стимуляції дитини в неї формується оральнопасивний характер. Він

виявляється в оптимізмі та життєрадісності людини, однак і її довірливості, незрілості та надмірній залежності.

Епігенетична концепція Е. Еріксона (теорія психосоціального розвитку)

Е. Еріксон описав 8 життєвих психологічних криз, неминучих у житті кожної людини. Розвиток особистості – закономірна зміна етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу й поведінки людини. Становлення особистості залежить від впливу соціальних, історичних і культурних чинників, від того наскільки вона ідентична соціуму, що її оточує. На кожній стадії людина переживає специфічну кризу, в основі якої лежить конфлікт, епігенетичний принцип : на кожному новому етапі виникають явища та властивості, яких не було раніше.

Стадії:

1. Орально-сенсорна стадія (перший рік життя, немовля) – конфлікт між довірою й недовірою до навколишнього світу. Якщо він вирішується позитивно, формується надія, базова довіра до світу. Основний метод – турбота й любов батьків. Якщо базову довіру на цьому етапі сформувати не вдається, то в немовляти розвивається почуття базової недовіри до світу, тривожність, яка потім може проявлятися у формі замкненості, втечею свого внутрішнього світу.

2. М'язово-анальна стадія (від 1 до 3 років) – конфлікт між почуттям незалежності, власної автономності та відчуттям сорому й сумніву (формується воля). Зростання самостійності дитини, яке розпочинається з освоєння вміння керувати відправленням своїх тілесних потреб, що закладає основи таких особистісних якостей, як відповідальність, дисциплінованість, повага до порядку тощо.

3. Локально-генітальна стадія (від 3 до 5 років) – конфлікт між ініціативністю та почуттям вини (формується цілеспрямованість). Вирішальне значення при цьому відіграють групові ігри, спілкування з однолітками, що розвивають уяву

дитини, дають можливості їй приміряти до себе різні соціальні ролі тощо. На цьому етапі закладається почуття справедливості, яке розуміють як виконання певних правил.

4. Латентна стадія (від 6 до 11 років, молодший шкільний вік) – конфлікт між працелюбством і почуттям неповноцінності (формується компетентність, спроможність досягати поставлених перед собою цілей). У негативному варіанті розвитку формується відчуття власної неповноцінності, яке спочатку виникає як усвідомлення своєї некомпетентності у вирішенні якихось конкретних задач, передусім пов'язаних із навчанням, а вже потім поширюється на оцінку особистості в цілому. У цьому віці закладається ставлення до праці.

5. Підлітковий вік і рання юність (від 11 до 20 років) – конфлікт між розумінням приналежності до певної статі та нерозуміння форм поведінки, яка їй відповідає, поява відчуття власної неповторності, індивідуальності (формується вірність).

6. Рання дорослість (від 20 до 40–45 років) – конфлікт між прагненням до інтимних відносин і відчуття ізольованості від оточення, з'являється потреба та здатність до інтимного психологічного контакту з іншою людиною (формується любов).

7. Дорослість (від 40–45 до 60 років) – творча діяльність і зумовлене нею почуття продуктивності, конфлікт між життєвою активністю та зосередженістю на собі, своїх дорослих проблемах (формується турбота).

8. Зрілість (більше 60 років) – конфлікт між відчуттям повноти життя та відчаєм, характеризується появою почуття повноти життя, виконаного обов'язку, завершеності шляху (формується мудрість).

Еріх Еріксон виокремлює психологію раннього дитинства, психологію віку гри, шкільного віку (6–12), психологію юнацтва (12–13 – 19–20).

Е. Еріксон зобразив у своїй концепції лише дві крайні лінії особистісного розвитку: нормальну й аномальну. У чистому вигляді вони в житті майже не трапляються, натомість

вміщують у собі різноманітні проміжні варіанти особистісного розвитку людини.

2.3. Культурно-історична концепція та її послідовники (Г. С. Костюк)

В основі періодизації психічного розвитку дитини за цим підходом – *динамічний і змістовний критерії*. З погляду динаміки існують критичні і літичні періоди. Це спроба об'єднати між собою два основні вектори розвитку дитини: взаємостосунки зі **світом речей** – пізнання й оволодіння предметним світом та взаємодію зі **світом людей**. Діяльність дитини всередині цих векторів являє собою єдиний процес, у якому формується особистість. Зміна провідної діяльності відбувається за принципом чергування: якщо в попередньому віковому періоді провідна діяльність забезпечувала розвиток потребово-мотиваційної сфери індивіда, то в наступному періоді вона спрямована на вдосконалення операційно-технічних можливостей.

Соціальна ситуація розвитку – своєрідні, специфічні для даного віку, виключні, єдині та неповторні взаємини між дитиною та оточуючою її дійсністю, насамперед соціальною.

Середовище є джерелом розвитку вищих психічних функцій. Ставлення до середовища змінюється з віком, а відповідно змінюється й роль середовища в розвитку. У людини немає вроджених форм поведінки в середовищі. Її розвиток здійснюється шляхом засвоєння історично вироблених форм і способів діяльності. Морфологічні особливості мозку та спілкування – умови розвитку дитини. Навчання – рушійна сила розвитку. Найбільш значущі зміни періоду відбуваються завдяки *провідному виду діяльності*.

Ампліфікація – насичення вікового періоду змістом, необхідним для розвитку функцій.

Принцип єдності діяльності та свідомості, суть якого полягає в тому, що діяльність розглядають:

- 1) як умова виникнення, чинник формування та об'єкт застосування свідомості;
- 2) як форма активності свідомості;
- 3) як регулятор поведінки та дій людини.

Провідна діяльність – це діяльність, розвиток якої зумовлює основні зміни в психічних процесах і психічних особливостях особистості дитини на певній стадії її розвитку. Відповідно провідна діяльність має такі ознаки:

- 1) це діяльність, у формі якої виникають і всередині якої диференціюються інші, нові види діяльності;
- 2) це діяльність, у якій формуються, або перебудовуються окремі психічні процеси;
- 3) це діяльність, від якої залежать основні психологічні зміни особистості дитини в певний період часу.

Виділяють такі види провідної діяльності: *(згадайте за можливості себе, чи це відповідає дійсності):*

- період немовляти – безпосереднє емоційне спілкування з дорослим (*спрямована на предметний світ чи світ людей?*);
- ранній вік – предметно-маніпулятивна діяльність (*спрямована на.. предметний світ?*);
- дошкільний вік – ігрова діяльність (*спрямована на світ людей?*);
- молодший шкільний вік – учіння (*спрямована на.. предметний світ?*);
- підлітковий вік – інтимно-особистісне спілкування з ровесниками (*спрямована на .. світ людей?*);
- юнацький вік – навчально-професійна діяльність (*спрямована на.. предметний світ?*).

Основна закономірність онтогенезу психіки полягає в інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої, соціально-символічної (спільної з дорослим та опосередкованої знаками) діяльності. Будь-яка вища форма поведінки з'являється у своєму розвитку двічі – спочатку в соціальному плані, як колективна форма поведінки, у співробітництві дитини з дорослим, потім як

функція інтрапсихічна (всередині дитини), як певний спосіб її поведінки.

Кризи розвитку ґрунтуються на особливостях переходу від одного ПВД до іншого.

Новоутворення – це новий тип побудови особистості та її діяльності, психічні й соціальні зміни, що вперше виникають на певному віковому ступені, і які в самому основному визначають свідомість дитини, її ставлення до середовища, його внутрішнього та зовнішнього життя, весь хід її розвитку на сьогодні. Психічні новоутворення є специфічними для кожного вікового періоду й характеризують перебудову особистості.

Вікові новоутворення зазвичай формуються в кінці періоду. Але можливі й винятки (наприклад, внутрішня позиція школяра в першому класі). Найбільш значуще новоутворення для наступного етапу розвитку – центральне. Новоутворення, безпосередньо пов'язані з основним, називають центральними лініями розвитку в певний вік.

Види новоутворень:

– пізнавальні та особистісні (почуття дорослості є особистісним новоутворенням підлітка, а здатність до абстрактного мислення – пізнавальним);

– загальні (охоплює всю сферу психіки, особистісну чи пізнавальну: розвиток пізнавальних процесів) і парціальні (стосується окремої психічної функції, розвиток адекватної самооцінки молодшого школяра).

Перебудова соціальної ситуації розвитку під впливом новоутворень, що виникають у свідомості дитини – суть і зміст критичних періодів.

Психологічне ставлення – це цілісна система індивідуальних, вибіркових і свідомих зв'язків особистості з різними сторонами дійсності. Питання про розвиток людини нерозривно пов'язане з формуванням її видів ставлення.

Діяльність всередині кожного періоду розвитку дитини проходить три стадії:

- поява тенденції розвитку певної сторони діяльності;

- кульмінація провідної діяльності;
- насичення провідної діяльності, що веде до актуалізації другої сторони.

3. Когнітивний підхід (Ж. Піаже)

Теорії когнітивного напрямку (Дж Брунер, Ж. Піаже) займають проміжний напрям між біогенетичними й соціогенетичними підходами, оскільки провідними детермінантами розвитку вважають генотипічну програму та соціальні умови, у яких дана програма реалізується.

Спроба вбачати рушійну силу онтогенезу психіки в урівноважуванні взаємовідносин індивіда з навколишнім середовищем. Ж. Піаже поділяв розвиток дитини на стадій інтелектуального розвитку:

- сенсомоторна (до 2-х років). Дитина пізнає світ у межах посиленої для неї фізичної активності;

- доопераційна (2–7 років). У цьому віці дитина мислить, однак без використання логічних операцій. Мислення за допомогою уявлень. Досліджував своєрідність дитячої логіки (*згадайте досліди егоцентризму* експеримент із лялькою; дитина у віці 8 років, вважає, що вона має сестру, а її сестра вже не має (інших, крім них, немає);

- стадія конкретних операцій (від 7 до 12 років). У школярів формуються конкретні мисленнєві операції, які дають змогу логічно обдумувати конкретні завдання в ситуації тут і тепер;

- стадія концептуального мислення (формальних операцій) від 12 років. Формування здатності мислити логічно, користуватися абстрактними поняттями, виконувати операції подумки. Характерна для підлітків і забезпечує вирішення абстрактних і гіпотетичних завдань у межах наукових міркувань.

Система Ж. Піаже є однією з найбільш розроблених і поширених, і дослідники різних країн пропонують свої варіанти її корекції та доповнення. У теоретичній моделі Ж. Піаже увагу

зосереджена на розвитку когнітивних (пізнавальних) процесів, а розвиток емоційно-мотиваційної сфери залишається в тіні. Соціальний світ при цьому є в здебільшому лише тлом розумового розвитку, а розумові операції розглядають по суті поза їх зв'язком із предметною діяльністю дитини, характером її спілкування тощо.

4. Рівні та стадії морального розвитку особистості (за Л. Кольбергом)

Лоренс Кольберг виділив шість стадій розвитку моральної свідомості особистості, які об'єднав у три рівні: доморальний, конвенційний та автономний. Нульовим вважають до 2 років роблю, що хочу. Доморальному (передконвенційному) рівню відповідають такі стадії:

1. коли дитина слухається, щоб уникнути покарання (2–3 р.);

2. дитина керується егоїстичними мотивами взаємної вигоди (4–7р.);

3. конвенційна мораль відповідає стадії третій (модель «хорошої» дитини), котра прагне одержати схвалення з боку значущих для неї інших і відчуває перед ними сором (7–10 р.);

4. установка на підтримання встановленого порядку і фіксованих правил (10–12 р.);

5. автономна мораль переносить моральне рішення у внутрішню сферу особистості. Розвиток починається в юності, але сильно відстає від розвитку логічного мислення. Вона відкривається п'ятою стадією (після 13 р.), коли підліток усвідомлює відносність та умовність моральних правил та вимагає їх логічного обґрунтування. Ця стадія переходить у вищу тоді, коли релятивізм особи змінюється визнанням нею вищого закону, який виражає інтереси більшості.

6. Лише після цього, після 18 р. (стадія шоста) формуються стійкі моральні принципи, додержання котрих забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх впливів. Кольберг наголошує, що найвища стадія властива

небагатьом. Такі люди діють у відповідно до власних переконань, навіть коли інші вважають їх диваками або їхні погляди суперечать законам суспільства. Як приклад він називав Мартіна Лютера Кінга, Махатму Ганді, Льва Толстого.

В останніх працях Л. Колберг ставить питання про існування ще 7-ї, вищої стадії, коли моральні цінності є наслідком більш загальних філософських постулатів; однак цієї стадії досягають лише окремі люди.

5. Персонологічний підхід (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс)

Представники *персоногенетичного* підходу в центр уваги ставлять проблеми активності, самосвідомості й творчості особистості, формування людського «Я», самореалізації особистісного вибору, пошуку смислу життя.

Гуманістична психологія сформувалася як протистояння біхевіоризму (Гордон Олпорт, Карл Роджерс, Абрахам Маслоу)

А Маслоу, спостерігаючи за власним сином, прийшов до висновку, що психоаналіз не дає йому зрозуміти дитини, а біхевіоризм уважний до деталей, але не бачить суті. Увів поняття «третя сила» з метою повернути в психологію особистісний елемент. Він об'єднав усе позитивне від психоаналізу й біхевіоризму, у 1962 р. заснувавши Асоціацію гуманістичної психології. *Маслоу Піраміда потреб.*

А. Маслоу твердить, що дитина не здатна самостійно зайнятися тією діяльністю, яка дозволить їй самореалізуватися (творчі, пізнання, спілкування з ровесниками тощо), поки не будуть задоволені її базові фізіологічні потреби й потреба в безпеці.

Американський психолог Гордон Олпорт (1897–1967) вважав, що людина – це соціальна, а не біологічна істота й тому розвиток не може здійснюватися без контактів із соціумом. Критеріями психічного розвитку він називав самоцентричність, самоповагу.

К. Роджерс переконаний, що потенціал розвитку є в кожній дитині. Якщо хлопчик відчуває, що його люблять батьки (позитивна оцінка) тільки за те, що він сам є завжди люблячим сином, тоді він буде заперечувати в себе будь-яке почуття ненависті й буде боротися за те, щоб зберегти образ себе як люблячого. У цьому разі почуття ненависті є не лише неконгруентністю Я-концепції, але й загрожує дитині втратою позитивної оцінки.

Основа гуманістичної концепції розвитку людини – безоціночне позитивне прийняття дитини, її активне емпатичне слухання й конгруентне самовираження в процесі взаємодії з ним.

Перераховані теоретичні підходи не є вичерпними. Так, впливовою теорією розвитку стала модель екологічних систем У. Бронфенбреннер, яка розглядає психічний розвиток як двоякий процес реструктурування індивідом свого життєвого середовища та переживання впливу зі сторони елементів цього середовища. Також детально інші теорії описані в Крайга Теорії розвитку.

ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЯ ПРЕНАТАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ НЕМОВЛЯТИ

1. Психологічна характеристика розвитку людини в пренатальний та натальний період:

1.1. Умови розвитку психіки в пренатальний період.

1.2. Психічні прояви людини до народження.

1.3. Психологічні особливості натального періоду.

2. Фаза новонародженості. Рефлекси та їх значення в житті людини.

3. Криза новонародженості. Комплекс поживлення.

4. Анатомофізіологічні особливості розвитку немовляти.

5. Розвиток емоційної сфери в немовлят.

6. Розвиток пізнавальних процесів і моторики в немовлят.

7. Криза першого року життя.

8. Система «Немовля – Дорослий».

8.1. Спілкування з дорослими та його вплив на розвиток немовляти.

8.2. Девіантне материнство. Післяпологова депресія.

Список літератури

1. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Коханова, О. В. Пасека, О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук. Київ : Центр учбової літератури, 2012. С. 86–115.

2. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє, переробл., і допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.

1. Психологічна характеристика розвитку людини в пренатальний та натальний період

Перші уявлення про внутрішньоутробний розвиток плода виникли в стародавньому світі й викладені у творах філософів і лікарів стародавньої Індії, Давнього Єгипту та Давньої Греції (Гіппократів збірник, Платон). Лише в 70-х років ХХ століття італійський психоаналітик С. Фанті обґрунтував існування ембріональної стадії психічного розвитку. Він висунув ідею про те, що вагітна жінка згадує та відтворює на органічному рівні свій стан як плода, а на психологічному – стан своєї матері. Родоначалником пренатальної та перинатальної психології вважається доктор Густав Ханс Грабер, який у 1971 р. у Відні сформував Міжнародну дослідницьку групу.

Пренатальна психологія - наука про психічне життя ненародженої дитини.

З погляду жінки вагітність, особливо перша – є кризовий період, стрес, точка ідентифікації як жінки. У чоловіка визнання себе батьком характерно після народження дитини та розвитку її можливості спілкування, а в жінки – період усвідомлення себе вагітною. Для вагітних характерні підвищення сенсорних реакцій (чутливість до звуків, до зображень жорстокості,

смакова, тактильна тощо). Але надалі ми розглядаємо особливості дитини.

1.1. Умови розвитку психіки в пренатальний період

У пренатальний період дитина розвивається в умовах водного середовища, у якому підтримується постійна температура, надходження кисню, харчування – через плаценту. Серцебиття малюка вже чутно після 20 днів розвитку. Існування досить пасивне.

Іноді під час першого ділення зиготи утворюється 2 ідентичні клітини, які розділяються й починають ділитися самостійно – із них розвиваються два практично однакові організми – монозиготні *близнята*. Якщо одночасно запліднюється 2 яйцеклітини, це початок розвитку дизиготних близнят.

За 4 дні вагітності утворюється 58 клітин. *Темпи зростання* в перший місяць такі, що якби плід продовжував рости з такою швидкістю впродовж всіх дев'яти місяців, то при народженні він би важив 1,5 тонни. У 3 місяці вагітності розмір плоду приблизно 9 см і вага 20–25 г, 7 місяців – 35 см і вага близько 1 кг. У сучасній акушерській практиці виходжують дітей вагою більше 500 грамів при народженні.

Із кінця третього місяця вагітності з'являється *кровотворна функція* кісткового мозку. Починається діяльність органів травлення. Приблизно з четвертого місяця печінка починає виробляти жовч.

Розвиток центральної *нервової системи* в зародка починається на 4 тижні життя. На 8-му тижні життя зародка починається утворення кори головного мозку, яка спочатку має вигляд пластини.

Згадайте теорію дозрівання Гезела. Темпи розвитку кожної дитини унікальні, і в пренатальний період також. Але *послідовність розвитку* однакова. На цьому позначається протистояння ефекту дозрівання та ефекту впливу середовища. Дозрівання залежить від таких аспектів внутрішнього

середовища, як температура ембріона та обсяг кисню, одержуваного від матері.

До умов сприятливого розвитку внутрішньоутробної дитини належать:

- сприятливий емоційний стан вагітної жінки;
- гармонія подружніх стосунків у сім'ї;
- спілкування з дитиною за допомогою різних видів мистецтва;
- зосередженість жінки на красоті й гармонії навколишнього світу та уявлення прекрасного образу своєї майбутньої дитини;
- застосування релаксаційних методів під час вагітності, які зміцнюють фізичне й психічне здоров'я матері та дитини
- контроль ритму й умов життя матері.

1.2. Психічні прояви людини до народження

Як в ембріональному періоді, так і в ранньому постнатальному розвитку голова дитини займає провідне становище. Спостерігається хід розвитку від голови до ніг – цефалокаудальна тенденція (*Гезел*). За фетальний період – з 9 тижнів до 9 місяців вагітності дозрівають та починають функціонувати більшість органів і систем організму.

Моторний розвиток. Плід починає рухатися, повертати голову, рухає губами та кінцівками, відкриває рот та починає ковтати амніотичну рідину, відпрацьовуючи дихальні рухи в рідкому середовищі, здійснює ссальні рухи тощо. Наприкінці вагітності дитина володіє більш ніж 70 рефлекторними рухами.

Розвиток сенсорики. Дослідження виявили рефлекторну реакцію на дотик до шкіри плоду у 8 тижнів.

До середини внутрішньоутробного періоду (приблизно в 16 тижнів) прокидається слухова чутливість. Хоча формування слухового апарату ще не завершене, і до того часу плід сприймає звуки усією поверхнею тіла, насамперед реагує на зміну частоти, вібрацію. Перше, що починає чути дитина, – внутрішньоутробні шуми. Із другого триместру чує й те, що

відбувається зовні, правда, у трохи зміненому вигляді через навколишню рідину й тканину материнського організму. Існує поширене переконання, що корисно майбутній мамі слухати класику. Учені доводять, що музику слухати дійсно корисно для розвитку майбутньої дитини, але в тому стилі, який подобається матері.

Досить рано, із 3 місяців, з'являється смакова чутливість, а до 5 місяців малюк реагує на зміну смаку навколоплідної рідини гримасою задоволення або засмучення. Останнім розвивається зір – в утробі досить темно. Але рухи очей уже є: у 17 тижнів малюк мружить очі.

Приблизно з шести-семи місяців починає працювати вестибулярний апарат, плід відчуває дотик і біль, реагує на звук і світло. Дозрівання мозкових структур відбувається зверху вниз від мозкового стовбура до середнього мозку, а потім до великих півкуль головного мозку (до 37 тижня в середньому).

Із 7 місяця вагітності малюк відповідає на зовнішні звуки, може плакати.

Зв'язок матері з ненародженою дитиною унікальний. Томас Верні вважає, що прихильність до ненародженої дитини представляє найкращий спосіб профілактики захворювань у майбутньому. На якій стадії онтогенезу виникає **свідомість** – це спірне питання. Існують дослідження, які говорять про третій триместр вагітності.

Американські дослідники провели експеримент з вагітними жінками, які приблизно за місяць-півтора до передбачуваних пологів двічі на день читали вголос вірш Кіт у капелюсі (загальний час декламації – 5:00). Новонародженим дітям цих жінок на третій день життя надягали навушники й давали соску-датчик, з'єднану з механізмом, що переключав текст залежно від характеру смоктальних рухів. Здійснюючи смоктання з різною частотою, діти могли слухати або голос матері, якої іншої жінки, що читала вірш. Діти воліли смоктати з тією частотою, яка дозволяла їм чути голос матері. За можливості вибору між даними розповіддю та іншим, теж

прочитаним матір'ю, діти вибирали той, який слухали в останні місяці вагітності, Кіт у капелюсі. За результатами експерименту вчені зробили висновок про те, що дитина дізнається голос матері ще в утробі й може диференціювати різні тексти, можливо завдяки їх різним інтонаційним і темпоритмічним характеристикам. Отже, можна стверджувати, що вже в пренатальному періоді починає функціонувати слухова пам'ять.

На основі цих висновків навіть виникла ідея *перинатального навчання* (засвоєння мови, наприклад), яка не знайшла підтвердження. П. Хеппер поставив цікавий експеримент із групою майбутніх матерів, яких розділив на дві групи: тих, хто регулярно дивився популярний серіал, і тих, хто його майже не дивився. Через кілька годин після народження малюкам програвали тему із серіалу, коли вони плакали, і діти матерів першої групи заспокоювались і починали прислухатися, діти ж матерів другої групи ніяк не реагували на музику. Це свідчить про можливість дородового навчання дітей, що й використовують деякі спеціалісти (Ван дер Карп, Лазарєв тощо). Але більшість спеціалістів із дитячого розвитку ставляться до цього вельми обережно й скептично.

1.3. Психологічні особливості натального періоду

Існує твердження: «Ніколи людина не стоїть так близько до смерті, як у години свого народження».

Натальний період розвитку – це пологи. Першу **кризу** психіка переживає на момент народження. Психоаналітики народження називали травмою та вважали, що все подальше життя людини носить друк пережитої ним при народженні травми.

Із середовища постійного дитина переходить у світ стимулів, які постійно змінюються, із середовища водного – у середовище повітряне, від відносної нерухомості – до активних рухів тощо. Це стрес, який, безумовно, відбивається на подальшому розвитку дитини (психологи називають його

первинним досвідом). Доношені діти мають усе необхідне, щоб пережити цю подію.

Достеменно це невідомо, чи переживає новонароджений біль. Існує припущення, що це дуже болючий процес, у кровоносній системі дитини циркулює велика кількість болезаспокійливих речовин. Можливо, тому більшість новонароджених відразу після народження активні та сприйнятливі.

Ця чутливість є основою того, що перші хвилини після народження – ідеальний час для першого контакту з батьками (причому не тільки з мамою, а і з батьком), оскільки основним механізмом навчіння в цей період є **імпринтинг** – це психофізіологічний механізм, згідно з яким образ, сприйнятий у певний кризовий період розвитку, міцно запам'ятовується в мозку, трансформуючись у стійку програму поведінки. Поняття прийшло з біології (в теорії Лоренца – коли ми про нього говорили? – теорія рекапітуляції). У тваринному світі йдеться про засвоєння зразків поведінки.

Щодо ролі імпринтингу новонародженого питання дискусійне. Що відображає дитина в ці перші хвилини життя: образ матері або ставлення нового світу до нього (орієнтовна реакція – доброта, співчуття, розуміння, любов або відкидання, байдужість, небезпека), питання спірне. Механізми імпринтингу реалізується під час пологів і в перші години після народження дитини за допомогою дотиків, вербальних і невербальних звукових сигналів, установа контакту очі в очі, пантоміміки, посмішки, відіграють величезну роль у формуванні взаємовідносин дитини й батьків. Тому важливий ранній контакт між матір'ю та дитиною після пологів – оптимально шкіра до шкіри. У випадку кесаревого розтину контакт дитини шкіра до шкіри рекомендують із батьком.

Дослідження виявили, що жінки, які провели зі своїми новонародженими не менше години після пологів, здатні впізнавати їх за запахом. У 69 % випадків матері з пов'язкою, що закриває очі, впізнають своїх немовлят допомогою

тактильного контакту. Також частіше впізнавали дітей по крику, відрізняли фотографії від інших новонароджених. У разі розлучення дитини з матір'ю в перші години після пологів описувані феномени практично не виникали.

Відразу після народження стан немовляти оцінюється за 10-бальною шкалою Апгар. Апгар-тест названий на честь його творця американського лікаря Вірджинії Апгар. На сьогодні застосовують в усьому світі. Дитина одержує оцінки від 0 до 2 балів із наступних п'ятих показників: серцева діяльність (до 100 ударів на хв – 1 бал, 100–140 – 2 бали), подих, м'язовий тонус, рефлекторні рухи та колір шкіри. Сумарна оцінка 9–10 балів – оптимальна, 7–8 – норма, 5–6 — невеликі відхилення, 4–0 – сильні відхилення в стані дитини.

Специфічним сучасним явищем натального періоду є **партнерські пологи**. У більшій мірі їх значення звичайно обумовлено психологію дорослої пари, ніж має безпосередній вплив на немовля.

2. Фаза новонародженості. Рефлекси та їх значення в житті людини

Фаза новонародженості триває від народження до 1–2 місяців.

Після першого подиху апарат дихання дитини починає працювати автоматично. Механізм температурного пристосування діє не так швидко. Єдиний рефлекторний механізм, який працює, – прийняття «внутрішньоутробної» пози, якщо дитину розповити, тобто не що інше, як зменшення площі тепловіддачі.

Стани новонародженого:

- глибокий сон;
- напівсон;
- поверховий сон;
- плач (крик);
- активна бадьорість;
- спокійна бадьорість.

Дитина народжується не з готовим механізмом харчування. Адже дитина повинна навчитися смоктати. Це дуже складний механізм: ротова порожнина діє як вакуумний всмоктуючий насос, губами забезпечується почергове зрівнювання тисків і створення різниці тиску. Хоча більшість дослідників вважають, що смоктальний рефлекс існує як безумовний.

Пристосуванню новонародженого до нових умов сприяють **безумовні рефлекс** – спадково закріплені механізми. У дитини відразу після народження є різноманітні способи реагування та пристосування до навколишнього середовища, зокрема в нього добре проявляються *захисні* рефлекс. Так, подразнення шкіри викликає захисне відсмикування, а в разі різкого збільшення яскравості світла відбувається звуження зіниці тощо. У новонароджених дітей є також *орієнтовні* рефлекс – це рефлекс, спрямовані на контакт із якими-небудь стимулами й подразниками. Наприклад, уже в перші тижні дитина повертає голівку в бік яскравого джерела світла. *Орієнтовно-харчові* рефлекс виявляються в реакції пошуку у відповідь на дотик до кутів губ або до щік голодної дитини: він повертає голівку в бік чинного стимулу, відкриває рот.

Хапальний рефлекс – стискає кулак під час прогладжування долоні. Деякі новонароджені здатні втримати до 900 кг.

Пошуковий рефлекс – під час прогладжування щічки повертає голову.

Плавальний рефлекс – коли дитина лежить на животі, здійснює плавальні рухи.

Рефлекс ходьби – під час підтримки під руки й торкання ногами підлоги виконує рухи, сході на ходу.

Рефлекс стопи – під час проведення по зовнішньому краю стопи, пальчики ноги розжимаються.

Рефлекс долоні – якщо натиснути на долоню, дитина повертає голову й відкриває рот.

Рефлекс Моро – у відповідь на гучний звук дитина розводить в сторони руки й ноги та повертається у попереднє положення.

Хоботковий рефлекс – різновид оральних рефлексів. Якщо легко торкнутися губ малюка, вони випинаються в трубочку, схожу на хобот у слоненяти, тому що в цей момент мимоволі скорочується круговий м'яз рота.

Під впливом розвитком кори головного мозку більшість безумовних рефлексів упродовж року зникають. Наприклад, хапальний рефлекс до півроку. Але деякі лишається на все життя. *Ви позіхаєте слідом за іншим?*

Велика частина вроджених рефлексів необхідна дитині для нормальної життєдіяльності, вони сприяють успішній адаптації до нових умов існування. За допомогою цих рефлексів відбувається перехід до нового типу дихання та живлення. Однак, як показали дослідження, існують рефлекси, на основі яких ніяких функцій не розвивається – **атавістичні** рефлекси (одержані людиною від тварин предків). До них належать хапальний рефлекс і рефлекс повзання. Рухи, що лежать в основі цих рефлексів, надалі поступово згасають. У новонароджених дітей, на відміну від дитинчат тварин, вроджені рефлекси не сприяють становленню форм поведінки дорослої людини й тому не є основою психічного розвитку, а забезпечують їх виживання. Якщо потреби дитини в повній мірі задовольняються, вони починають втрачати своє провідне значення, їм на зміну приходять нові потреби (в одержанні вражень, у русі, у спілкуванні з дорослими), під впливом яких здійснюється психічний розвиток. Дитина з'являється на світ набагато більш безпорадним і з порівняно невеликим набором вроджених рефлексів, ніж дитинчата багатьох тварин. Однак це є швидше перевагою, оскільки виникає необхідність компенсуватися придбаними умовними рефlekсами, які відрізняються пластичністю та здатністю до розвитку. Характерною особливістю новонародженого є великі

можливості засвоєння нового досвіду, що обумовлено сильно вираженою потребою в одержанні вражень.

Найбільш ранні **умовні рефлекси** утворюються на основі харчових безумовних рефлексів, вони починають з'являтися в середньому до кінця першого місяця життя. У новонародженого поступово відбувається утворення умовних рефлексів з усіх аналізаторів:

- рефлекс на положення під час годування (реакція на позу годування);
- орієнтовний рефлекс, що виявляється в зоровому, слуховому зосередженні та появі реакції на голос людини;
- рефлекс на сон і неспання та ін.

3. Криза новонародженості. Комплекс поживлення

Криза новонародженості була не відкрита, а вирахована останньою та виділена як особливий, кризовий період у психічному розвитку дитини.

Криза у віковій психології, як уже зазначалося, – це процес перебудови базових характеристик розвитку, їхня адаптація до нового вікового періоду. Людське дитя найбільш безпорадне серед всіх дитинчат на момент свого народження. Це незрілість не лише вищих регуляторів, а й багатьох фізіологічних механізмів, що призводить до виникнення нової соціальної ситуації.

Народження вимагає періоду пристосування. Ознакою цього пристосування є втрата дитиною у вазі в перші дні після народження.

Час початку кризи новонародженості зумовлений фізіологічно. Причини кризи новонародженості – фізіологічні та психологічні.

Соціальна ситуація новонародженого специфічна й неповторна та визначається двома моментами. З одного боку, це повна біологічна безпорадність дитини, вона не може задовольнити жодної життєвої потреби без дорослого. Отже, немовля – максимально соціальна істота. З іншого боку, за

умови максимальній залежності від дорослих дитина ще позбавлена основних засобів спілкування у вигляді людської мови.

У суперечності між максимальною соціальністю й мінімальними засобами спілкування закладена основа всього розвитку дитини в дитячому віці.

Джерелом та організатором життєдіяльності для новонародженого є дорослий. Криза новонародженості завершується формуванням специфічної емоційно – рухової реакції – комплексу пожвавлення, який поступово виробляється в дитини на появу дорослого.

Комплекс пожвавлення – позитивна емоційно-рухова реакція впізнавання та радості дитини під час появи значущого дорослого, вибіркова емоційна спрямованість на людей. Це перший прояв потреби дитини в спілкуванні. Дитина переходить у наступний етап свого розвитку – період немовляти.

Структура комплексу пожвавлення:

- бурхливі рухові реакції (загальне моторне збудження);
- гудіння (так називають перші звуки, які видає маля);
- осмислена посмішка, коли бачить мамине обличчя, що знаменує собою появу першої соціальної потреби – потреби в спілкуванні.

Отже, комплекс пожвавлення – це психічний критерій закінчення кризи новонародженості, який означає перехід дитини в її психічному розвитку від новонародженості до власне періоду немовляти.

Центральним **новоутворенням новонародженого** є поява індивідуального психічного життя дитини.

4. Анатомофізіологічні особливості розвитку немовляти

Зверніть увагу, що в лекціях лише мінімум уваги до питань анатомії.

Доношена дитина має *довжину* тіла в середньому 50 см, *масу* в середньому – 3,3 кг. Пропорції тіла немовляти істотно

відрізняються від пропорцій дорослої людини. До моменту народження голова становить четверту частину тулуба, до 2-х років – п'яту, до 18 років – наближається до 1/8. Тім'ячко («родничок») – це м'яка ділянка на голові дитини, місце з'єднання 4-х кісток, що утворюють верхню частину черепа. Поступово кістки зростуться і тім'ячко зникне (таких зон 4, але одна найбільша). Тім'ячко закривається в період між дев'ятим і вісімнадцятим місяцем життя, звичайно до року. При спостереганні видно, як тім'ячко пульсує в ритмі пульсації серця.

Головний мозок новонародженої дитини ще недостатньо розвинений: кора головного мозку не має закінченої диференціювання, домінують функції підкіркових структур. Число нейронів головного мозку після народження не збільшується (за винятком клітин мозочка), але відбуваються статні перетворення в його будові (поділ на шари, утворення множинних зв'язків між ними тощо). Змінюється також зовнішня структура нейронів у результаті збільшення довжини їх відростків, відбуваються статні зміни в кровопостачанні головного мозку. До моменту народження на поверхні великих півкуль є майже всі основні звивини, типові для дорослої людини, але вони виражені слабо.

У новонародженого є 5 видів відчуття. Зір розвинений не повністю. На першому тижні життя формується вміння фокусувати зорові осі – уміння бачити точку на відстані 20–25 см.

Немовля звичайно народжується без зубів. *Шкіра* немовляти під час народження зазвичай вкрита пігментними плямами, прищиками (або це відбувається протягом перших трьох–п'яти днів життя), очищується до кінця 1 місяця. Часто в новонароджених відсутня пігментація очей, також можуть змінюватися колір волосся. Навіть колір шкіри зазвичай блідий у всіх дітей, включно з темношкірими немовлятами.

У опорно-руховому апараті помітне домінування хрящової тканини. Особливо відрізняються кістки черепа, який

може деформуватися при пологах. Хребет має форму, відмінну від дорослого.

5. Розвиток емоційної сфери у немовлят

Згідно із психосоціальною теорією Е. Еріксона, на основі ставлення до немовляти значущих дорослих та характеру контактів із незнайомими людьми впродовж першого року життя формується базове почуття довіри.

Експерименти, проведені Карпентером, показали, що діти вже у віці двох-трьох тижнів серед усіх зорових стимулів віддають перевагу особі матері. Учений на основі парадигми переваги показував дітям зображення обличчя матері та незнайомої жінки й двотижневі діти вже воліли дивитися на знайоме обличчя.

Соціальна ситуація розвитку дитини першого року життя виявляється в психологічному симбіозі (злитості) зі значущим дорослим. Спочатку немовля впізнає свою матір, згодом зосереджує увагу на інших людях, далі навчається розрізняти близьких і чужих людей.

Провідною діяльністю цього віку є **безпосереднє емоційне спілкування** дитини з дорослим. *Навіщо ви спілкуєтесь?* Безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослим перетворюється на її специфічну активність, здійснювану заради самого контакту, а не для досягнення якихось інших цілей.

Для повноцінного психічного розвитку немовляти важливим є позитивний характер спілкування, тобто переважання емоцій радості, задоволення. Насиченість спілкування дитини з дорослим позитивними емоціями стає тонутом для її психічного здоров'я, стимулом для пізнання світу.

Згідно концепції Ж. Піаже, перший рік життя дитини характеризується як період абсолютного егоцентризму дитини, її максимальної зосередженості на собі. Спілкування поєднує в собі три основні потреби:

- потреба у визнанні й підтримці – особистісний мотив;
- потреба в активній діяльності – діловий мотив;
- потреба у враженнях – пізнавальний мотив.

Провідною для психічного розвитку немовляти є потреба у враженнях, що є виступає потужним стимулом для пізнавальних потреб та соціалізації дитини в цілому. Учений зазначає, що приблизно з 8-ми місяців до 2-х років допитливість дитини досягає максимуму.

Розвиток мови. Немовля в ході взаємодії з дорослим починає емоційно реагувати на його мовлення, а згодом і розуміти його слова. Паралельно дитина починає проявляти власну ініціативу в спілкуванні з дорослим за допомогою міміки, звукових інтонацій, виразних рухів. Так ініційоване дорослим спілкування з малюком перетворюється на двосторонньо активний процес.

Рівні розвитку мови немовляти. Насамперед розвивається пасивна мова. У кінці першого року життя діти зазвичай добре розуміють 10–20 слів дорослого. На домовному етапі немовля, тренуючи свій мовленнєвий апарат, у тримісячному періоді виявляє гуління – мимовільну неусвідомлену гру звуками («а-а-а», «е-е-е» тощо), стимулом до якої є голос, поява дорослого. На початку другого півріччя виникає лепетання, тобто багаторазове повторювання дитиною складів (ла-ла-ла, ма-ма-ма тощо). Переходячи до мовного етапу (дев'ятий – десятий місяць), немовля починає відповідати дорослому звуками, повторюючи ті, які від нього чує. Такими є зазвичай наголошені склади в словах, що їх чує малюк (візьми-ми, молоко- ко тощо). У кінці першого року життя дитина починає вимовляти перші слова.

6. Розвиток пізнавальних процесів і моторики в немовлят

На відміну від дитинчат тварин, у яких насамперед вдосконалюються рухи, для людського новонародженого характерний випереджувальний розвиток зору та слуху.

Психічна активність дитини проявляється також у гальмуванні імпульсивної рухової активності.

Найважливішим досягненням у психічному розвитку новонародженої дитини є виникнення слухового й зорового зосередження. Слухове зосередження з'являється на 2–3-му тижні, зорове на 3–5-му тижні.

Згідно з Піаже, дитина до року знаходиться в першому періоді розумового розвитку – *сенсомоторному*. Діти в цей час ще не опанували мову і в них немає психічних образів для слів. Відбувається вдосконалення орієнтовно-дослідницької діяльності немовлят. Активні дії дітей із предметами виникають між 7 і 10 місяцями життя.

Приблизно близько року в діяльності дитини з'являється новий момент: вона починає досліджувати предмети не лише за допомогою рук, але також інших предметів, що вона застосовує як знаряддя (*маніпулятивна діяльність та знаряддя*). Наприклад, узявши в руки паличку, дитина може торкатися нею до інших предметів, впливати на них (штовхати, рухати, перевертати тощо). У цьому віці дитина ще не здатна чітко диференціювати образ предмета й реакцію на нього. Факти свідчать, що навіть у кінці другого року життя діти важко пов'язують слово з предметом, якщо вони лише бачать цей предмет. Ефективність навчання значно підвищується, коли дітям надається можливість маніпулювати, діяти з предметом (поторкати, погладити, пограти тощо).

На думку Дж. Брунера, немовля пізнає навколишній світ переважно завдяки звичним діям, за допомогою яких воно на цей світ *практично впливає*. Види практичних дій немовляти за Г. Костюком:

- 1) орієнтувальні дії (протягування, постукування, розривання);
- 2) співвідносні дії (з кількома предметами – з 6 місяців у дитини має бути пірамідка);
- 3) функціональні дії (відтворюючи людські способи дій із предметами – ложкою, гребінцем тощо)

У другому півріччі життя дитини виникає тісний зв'язок між сприйняттям і дією. Елементарними проявами є сенсомоторні дії дитини, спрямовані на пошук предметів і подолання різних перешкод, що виникають на шляху її просування. Надалі дитина починає пристосовуватися до свого оточення, використовуючи акомодацию (пристосування старих схем до нової інформації). Крім того, діти довільно повторюють ті форми поведінки, які приносять їм задоволення, у них розвивається здатність сприйняття сталості об'єкта. З цим пов'язана поява в 7–8 місяців перших страхів (страх чужого), У 8–12 місяців малюки проявляють перші ознаки вміння передбачити події (наприклад, плачуть, побачивши йод). У дитини формується дитяча прихильність, розширюються межі спілкування.

Розвиток відчуття та сприйняття. Немовлята перших двох місяців життя велику частину часу неспанья займаються розгляданням навколишніх предметів. Приблизно з другого місяця життя в дитини відзначається здатність до розрізнення найпростіших кольорів, а на третьому-четвертому – форми предметів.

Предметність сприйняття, тобто віднесеність відчуттів та образів до предметів навколишньої дійсності, виникає близько одного року. Незабаром після народження дитина здатна розрізнити тембр, гучність і висоту звуків.

Розвиток пам'яті. Якщо на першому півріччі життя дитина виявляє здатність впізнавати предмети, то впродовж другого півріччя життя вона демонструє можливість відновлення образу предмета по пам'яті. Здатність запам'ятовувати та зберігати образи в пам'яті у своїх первинних формах також складається в немовляти впродовж першого року життя. До 3–4-місячного віку дитина, мабуть, може зберігати образ сприйнятого предмета не більше однієї секунди. У 8–12 місяців вона виділяє предмети в зоровому полі, причому впізнає їх не лише в цілому, але й до окремими частинами.

Існує гіпотеза, запропонована Ж. Піаже, що в немовлят уже існує прототип схеми у формі елементарної здатності упорядкованого відображення дійсності у вигляді загальних властивостей, притаманних низці подібних, але не ідентичних явищ. Про це говорить той факт, що багато однорічних дітей розрізняють групи предметів, об'єднаних за спільними ознаками: меблі, тварин, їжу, зумовлених за зображеннями.

У немовлят є здатність створювати та зберігати когнітивні схеми – це головна одиниця сприйняття, яка являє собою слід, залишений у пам'яті людини сприйнятою картиною, який складається з найбільш інформативних, істотних для суб'єкта ознак. Когнітивна схема об'єкта чи ситуації містить у собі докладну інформацію про найбільш важливі елементи об'єкта або ситуації, а також про взаємозв'язки цих елементів.

Розвиток Я-концепції. Новонароджені не можуть виділяти себе з навколишнього світу. Близько 8–10 місяців першого року життя дитини є сприятливими для формування в неї образу зовнішнього «Я» через знайомство з власним відображенням у дзеркалі, на фото та подальшим упізнаванням себе.

7. Криза першого року життя

Криза одного року відбувається між віком немовляти (0–1) та раннім дитинством (1–3). У зв'язку з початком самостійного ходіння дитини психологи часто називають це явище кризою вертикалізації.

Новоутворення психіки немовляти (розширення сфери пізнання дитиною дійсності та спілкування з дорослими) тісно пов'язані із соматичним розвитком: 2 місяці – тримати голівку; до 9 місяців – сидіння; повзання, ходьба.

Але основними НО немовляти вважають :

- прямоходіння – перші самостійні кроки;
- передумови мовлення – перші слова;
- емоційне уявлення про світ та ставлення до нього;
- елементарні форми сприйняття та мислення.

Причини кризи

- зростання потреби в пізнанні предметів;
- накопичення рухових навичок і прагнення до самостійності.

Ця криза, обумовлена руйнуванням необхідності емоційної взаємодії дитини з дорослим і виявляється в плаксивості, похмурості, в порушенні сну, втраті апетиту.

Вияви кризи: упертість, примхливість, афективно-істерична реакція на заборону дорослих.

Криза виявляється особливо гостро в разі значних обмежень пізнавальних дій дитини з боку дорослих або в разі непослідовного чи неузгодженого пред'явлення ними вимог. Наприклад, малюк починає вередувати, коли мама дозволяє взяти привабливий для нього предмет, а тато – ні, або якщо вчора дитині можна було гратись із певним об'єктом, а сьогодні їй це забороняють робити.

Головною ознакою кризи першого року є різке зростання незалежності дитини від дорослих: вона опановує ходьбу та предметні дії, стає активнішою, із нею не можна не рахуватися. За такої ситуації загострюються переживання, чутливість до різноманітних впливів. Упродовж цього періоду розвитку важливим є встановлення соціальних зв'язків дитини з усіма членами сім'ї (дорослими та іншими дітьми). Усе це зумовлює появу в результаті кризових переживань почуття довіри немовляти до об'єктів навколишнього світу.

Позитивне значення кризи полягає в тому, що виникають нові характерні риси особистості дитини. Дослідниками встановлено, що якщо криза через якісь причин протікає мляво й невиразно, то це призводить до глибокої затримки в розвитку афективної та вольової сторін особистості дитини на подальших етапах розвитку. Конструктивне подолання цієї кризи потребує перебудови ставлень дорослого до дитини – надання їй *доречної самостійності в пізнанні* предметів навколишньої дійсності.

Було проаналізовано *дії дорослих* в ситуації розгортання негативних симптомів кризи першого року. У кризі дорослий

вперше займає позицію між дитиною та її бажаннями, протистоїть їх задоволенню. Це протистояння є ознакою емансипації дитини від дорослого та стає також умовою виявлення дорослого, подібно до того як невиконання бажання є умовою його виявлення. У цій ситуації дорослий змушений змінити виховні впливи.

8. Система «Немовля–Дорослий»

8.1. Спілкування з дорослими та його вплив на розвиток немовляти

Говорячи про пренатальний період і перший рік життя дитини, необхідно виділити маму. Під час пренатального періоду дитина перебуває в тісному взаємозв'язку з матір'ю, тому порушення в перебігу фізіологічних і психічних процесів у жінок можуть мати негативний, іноді незворотний вплив. Наслідками неадекватного ставлення матері до плода під час вагітності є: передчасні пологи, дитяча психопатологія, низький інтелектуальний розвиток дитини та схильність до девіантної поведінки.

Ставлення матері до ненародженої та новонародженої дитини досліджується різними теоретичними підходами із різних позицій, але однозначно визнається надзвичайно значущим.

Іспанський дитячий лікар Ієронімо де Морагас провів експеримент із трьома групами матерів. До першої групи потрапили матері, які в анамнезі мали перервані не за їхнім бажанням вагітності та надзвичайно переймалися успішним її завершенням даної (стрес, надмірні переживання). До другої – ті, хто не планував вагітності й, по суті, воліли б відмовитися. До третьої – жінки, для яких вагітність була бажаною, але жодних надмірних переживань не викликала.

В результаті поведінка дітей у перших двох групах була дуже схожа: діти були емоційні, тривожні, погано спали, схильні до істерик. У третій групі помітно спокійніші.

Американський психіатр і дослідник Томас Верні : «Матері нещасні, пригнічені або невпевнені у своїй любові до дитини народжують дітей, більш схильних до неврозів, оскільки їх особу формувалася в обстановці страху та занепокоєння... формування прихильності дитини до матері не відбувається автоматично. Необхідні час, любов, розуміння для того, щоб цей зв'язок налагодився й задовільно функціонував». Якщо доросла людина може захистити себе від негативного впливу чогонебудь, то майбутня дитина в стадії зародка не може цього зробити.

Феномен **емоційної прихильності** матері та дитини. У вузькому значенні прихильність – це перший зв'язок немовляти з дорослим, який характеризується позитивною залежністю, інтенсивними взаємними почуттями й життєво важливими емоційними стосунками. Результати дослідження (Matas, Arend, Sroufe, 1978) показали, що діти, у яких в однорічному віці виявляють стійкий тип прихильності до матері зазвичай, адаптуються до умов дошкільного закладу краще та успішніше, ніж ті, які у віці одного року демонстрували нестійкий тип прихильності.

У цьому процесі починається **первинна соціалізація** особистості. Соціалізацією є також процес пристосування (адаптації) людини, яка з певних обставин (перебування в певній «антисоціальной» групі, довготермінове перебування у в'язниці тощо) довгий час була поза суспільством, або перемістилася з одного суспільства в інше (зміна громадянства тощо.)

Яскравим прикладом такого явища є *діти-мауглі* (Феральні люди). Шанси стати нормальною людиною «мауглі» залежать від тривалості перебування поза соціумом і від віку дитини. Наприклад, якщо дитина потрапляє у звірине співтовариство до того, як у неї сформується навичка прямоходіння, то пересування рачки стане єдино можливим способом на все життя – перевчити буде неможливо.

Якщо до ізоляції від суспільства в дітей були деякі навички соціальної поведінки, процес їх реабілітації відбувається значно простіше.

Ті, хто жив у тваринному суспільстві перші 5–6 років життя, практично не можуть освоїти мову людей, ходити прямо, свідомо спілкуватися з іншими людьми, незважаючи навіть на роки, проведені в подальшому в суспільстві людей, де вони одержували достатньо турботи.

Найвідоміша історія здичавілих дітей – про індійських дівчат Камалу й Амалу. У 1920 році в одному із сіл місцеві мешканці помітили в джунглях дивних привидів. Люди розпочали на них полювання й виявили, що разом із вовками живуть людські діти. Коли почали розривати лігво, вовчицю, яка його захищала, вбили. У норі виявили разом із вовчятами та двох дівчат, які мали приблизно два та вісім років. Обидві дівчинки бігали на чотирьох, не вміли говорити. Їх назвали Камала й Амала. Помітно було, що обидві дівчинки були нещасними в неволі.

Найвідоміша українська дівчинка Оксана Малая. Оксану знайшли на псарні в 1991 році. Їй було вісім років, шість із яких дівчинка прожила із собаками. Коли дівчинку знайшли, вона бігала рачки, дихала з висунутим язиком, шкірила зуби та гавкала. Через відсутність взаємодії з людьми, дівчинка знала лише два слова: так і ні.

Недостатність контактів дитини з близьким дорослим призводить до виникнення **емоційної деривації**. *Чи є у вас домашні тварини? Як ви розумієте, що їм потрібна ваша увага? Як ви її виявляєте?* Життя дитини поза сім'єю приводить до виникнення особливого психофізичного стану – депривації, під якою розуміють відсутність можливості чи її недостатність для задоволення людиною якої-небудь життєво важливої психічної потреби.

8.2. Девіантне материнство. Післяпологова депресія

Девіація – це відхилення від норми.

Девіантне материнство (ДМ) – поведінка жінки, що заперечує формування позитивного образу дитини, не сприяє збереженню її здоров'я, а іноді й життя, порушує процес її нормального розвитку в пренатальному періоді, що в подальшому утруднює процес нормальної соціалізації дитини.

Форми проявів ДМ:

- відмова матері від дитини;
- емоційне несприйняття дитини;
- знуцання та навмисне вбивство дітей;
- аборти (в іншій літературі – часті аборти);
- неусвідомлена вагітність у ранньому віці;
- усвідомлена вагітність у пізньому віці.

Дослідник Ч. Ломброзо сказав: Прояви злочинної поведінки є наслідком негативного ставлення матері до дитини, починаючи від пренатального періоду.

У Франції існує система супроводу жінок, які під час вагітності вирішили відмовитися від дитини, вони мають право на так звані секретні пологи в спецклініці.

Причини ДМ

1. *Особистісні особливості жінок* насамперед афективні порушення, переважно тривожного й депресивного характеру. Найчастіше йдеться про негативний власний досвід спілкування з матір'ю. В. І. Брутман вважає, що для подолання цих труднощів необхідна емоційна ідентифікація з матір'ю, а потім емоцій сепарація (відділення).

Факторами, які провокують відмову від дитини, можуть слугувати різні психічні порушення в жінок, що є наслідком негативних життєвих переживань періоду дитинства та юності, а також післяродова депресія, яка істотно впливає на характер емоційного ставлення матері до дитини. У 2012 році в Україні 95,6 тисячі дітей жили без опіки батьків. У 2004 р відмов від новонароджених було 1,5 тисячі, у 2009 – 865 дітей, у 2012 – менше 600 випадків.

2. *Соціально-економічні фактори.* За неофіційними даними з 1991 до 2009 рік в Україні зроблено понад 30 млн

абортів. Офіційно у 2014 році 150 тисяч абортів. Щороку у світі у майже 40 % дівчат перша вагітність настає до 18 років, водночас лише кожна десята вагітність закінчується народженням дитини. Водночас у світі починаючи з кінця 1970-х років, відзначається поступове збільшення віку материнства. Якщо в Північній Європі у 1970-х середній вік народження дитини був 26–28, то зараз 29–31. У Східній Європі традиційно менший, в Україні зараз близько 24 р., в Чехії – 28 р.

До ознак *постабортного синдрому* належать: відчуття провини й жалю; душевна пустота, депресія; часта зміна настрою, роздратованість; агресивна поведінка; споживання алкоголю, наркотиків; відмова від статевого життя, небажання мати в майбутньому дітей.

У медицині розглядають три етапи «народження» матері:

1) вагітність – найважливіший етап на шляху до усвідомлення себе як матері, відчуття радості материнства; 2) власне пологи; 3) післяпологовий період – взаємодія як матері з дитиною, так і зворотня дія, яка продовжується все життя.

Депресія – термін, що використовується для позначення настрою, симптому, та синдромів афективних розладів. Для жінки, яка народила дитину, характерний стрес, т. зв. незрозумілий сум (baby blues) – 5–7 випадків із 10. Цей стан триває від кількох годин до кількох тижнів.

Однак затяжний стресовий стан може перерости в депресивний, пов'язаний із низьким рівнем серотоніну в мозку. У кожній десятій породіллі на третьому тижні «дні суму» переходять у післяпологову депресію. Від 10 до 20 % матерів.

Причини можуть бути фізіологічні (зміна рівню гормонів), соціально-психологічні (невиправдані експектації, очікування, не адаптованість до нової соціальної ролі психофізіологічна, психологічна, відсутність підтримки оточення, фобічні стани не відповідати вимогам, вимога суспільства демонструвати позитивні емоції тощо)

Симптоми:

1) втрата мотивації діяльності;

- 2) почуття провини, відчуття неприкаяності;
- 3) підвищена емоційність, дратівливість, відчуття втоми;
- 4) суїцидальний настрій;
- 5) постійні головні болі, біль у грудях, прискорене серцебиття, поверхневе дихання;
- 6) боязнь нашкодити дитині.

Як з'ясували британські вчені, вона впливає на подальший розвиток жорстокої поведінки дитини. Зв'язок між післяпологовою депресією й насильством у віці 11 років обумовлений порушеннями регуляції уваги й емоцій.

Існує Единбурзька шкала післяпологової депресії (англ. Edinburgh Postnatal Depression Scale) – клінічна скринінгова методика за анкетною (опитувальника, самоопитувальника), призначена для виявлення депресивних розладів у передпологовому й післяпологовому періодах. За базової методики була обрана Шкала самооцінки депресії Цунга, шкали тривоги й депресії Snaith, Bedford і Foulds. Складається з 10 питань. На кожне питання дається один із 4 варіантів відповіді за 4 ступенями важкості. Основна особливість – відсутність згадок щодо фізичних (соматичних) симптомів. Шкала містить твердження, що виявляють такі психопатологічні феномени (почуття провини, тривогу й занепокоєння, паніку, нездатність сміятися, порушення сну через знижений настрій, смуток, плаксивість, думки про нанесення собі шкоди).

ТЕМА 5. ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ В РАНЬОМУ ВІЦІ

1. Анатомо-фізіологічні передумови психічного розвитку в ранньому дитинстві.
2. Провідна діяльність у ранньому дитинстві.
3. Розвиток рухових навичок. Прямоходіння та його значення для розвитку дитини.

4. Когнітивний розвиток у ранньому дитинстві. Розвиток мовлення.

5. Теорії ігрової діяльності.

6. Соціальні аспекти розвитку дитини в ранньому віці.

7. Новоутворення періоду. Формування самосвідомості дітей раннього віку. Криза 3-х років.

Теоретичні поняття: «ходяче дитинство», рухові навички, предметна гра, сприйняття, афективність сприйняття, наочно-дійове мислення, мовлення, гра, іграшка, криза трьох років, негативізм, самоусвідомлення «Я сам».

Список літератури

1. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія навч. посіб. вид. 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 7–24.

2. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. Київ : Центр учбової літератури, 2012. С. 86–115.

3. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид 3-тє., перероб.і доп. Київ : Академія, 2017. 368 с.

1. Анатомо-фізіологічні передумови психічного розвитку в ранньому дитинстві

Раннє дитинство (від 1 року до 3 років) називають «ходяче дитинство», є одним із ключових вікових періодів у житті дитини й багато в чому визначає її майбутній психологічний розвиток. Дитина починає опановувати тіло, керувати рухами рук. У ранньому віці вона вже не безпорадна істота, вона надзвичайно активна у своїх діях і в прагненні до спілкування з дорослими.

У документах міжнародних організацій ООН, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ раннє дитинство охоплює період від народження до початку шкільного навчання.

Інтенсивне фізичне зростання дитини на етапі раннього дитинства (від одного до трьох років) триває, хоч його темпи дещо сповільнюються. Разом із загальним зростанням відбувається анатомічне формування та функціональний розвиток тканин та органів. Швидко збільшується *зріст* (у середньому з року до трьох збільшується на 20 см: від приблизно 75 до 95–98 см) і *вага* (близько 10 кг на рік і близько 15 у три роки). В 2 роки дитина важить приблизно в 5 разів менше за дорослого. Після трьох років темпи набору ваги значно скорочуються до підліткового періоду. У 2 роки дівчатка в середньому набирають 53 % свого зросту, а хлопчики – 50 %. До двох-трьох років у дитини прорізуються молочні зуби.

Темпи зростання дітей визначає *генотип*. Наприклад, зріст дорослих дітей максимально визначають гени батьків. Існує неточна формула: скласти зріст батька й матері, поділити навпіл, для хлопчиків додати 5 см, для дівчат відняти 5 см – це найбільш очікуваний зріст дитини.

Змінюються *пропорції* тіла. Після 2 років грудна клітина поступово починає випереджати в розмірах живіт, хоча він лишається випуклим через малу довжину тулуба, у якому поміщаються внутрішні органи .

Підвищується працездатність *нервової системи*, збільшується загальна вага мозку, зростає регулювальна роль кори великих півкуль та контроль над підкорковими центрами. До 3 років вага мозку становить 1/3 ваги мозку дорослої людини. Це найбільш розвинена частина тіла трирічної дитини.

Продовжується формування *кісткової тканини*, хоча хрящова ще домінує. Розвиток м'язових тканин із 2 років до

підліткового віку значно гальмується. Також до 5,5 років характерне зменшення жирової тканини.

У сучасних дослідженнях відзначають появу психічної акселерації дітей раннього віку. Дитина 2000-х років відрізняється від своїх однолітків ще кілька десятиліть тому високим рівнем інтелекту, допитливістю, гіперактивністю, легкою наочуваністю; одні діти характеризуються пришвидшеним розумовим розвитком, інші – творчою обдарованістю. Водночас наявні проблеми зі здоров'ям, ослабленість нервової системи, дисгармонійність психофізичного становлення дітей – переважання рівня психічного розвитку над фізичним.

2. Провідна діяльність у ранньому дитинстві

Провідний вид діяльності дитини після року кардинально перебудовується. На перше місце для дитини виступає світ речей. Провідною діяльністю стає **предметна (предметно-маніпулятивна) діяльність**. Предметна діяльність – це діяльність з оволодіння діями з предметами відповідно до наданої йому суспільної функції та прийнятого способу його використання. Ложка для їжі, а не для стукання. У ранньому дитинстві дитина при вчиненні дій починає враховувати цілі використання предметів і правила їх використання.

Серед дій із предметами виділяють *знаряддєві* дії (дитина використовує один предмет як знаряддя впливу на інші – дії лопаткою, молоточком та ін.) і *співвідносні* (співвіднесення двох або більше предметів за їх властивостями та приведення їх у визначений просторове співвідношення – закривання коробочки, складання пірамідки та ін.).

У будь-якій предметній дії виділяють дві сторони: *сміслова* (суспільна функція предмета) й *технічну* (технічні

прийоми здійснення дії). У процесі оволодіння предметним дією дитина спочатку засвоює його смислову сторону, а потім технічну, що можливо лише в спільній діяльності з дорослим, який пояснює сенс дії, дає його зразок, організовує дії та рухи дитини й контролює хід їх виконання. У вже сформованій дії технічна та смислова боку існують у нерозривній єдності.

Властивості предметної діяльності

- Предметні дії формуються лише у *спільній діяльності* дитини й дорослого.

- Під час освоєння предметної дії насамперед освоюється *функція предмета-знаряддя*, яку дитина здійснює, спільно з дорослим вирішуючи певні завдання. Освоєння операційно-технічної сторони предметного дії відбувається за допомогою повторення, за зразком.

- Критерієм правильності вживання предмета-знаряддя є не одержаний результат, а *відповідність зразку*, носій якого дорослий.

- Створення дитиною способу дій із предметом-знаряддям відбувається *шляхом проб*, це не одномоментний акт.

- Освоєння діяльності із предметом-знаряддям завершується формуванням у дитини *образу дії*, що відбувається паралельно з отождненням дитини з дорослим.

Отже, розвиток предметної діяльності як провідної в ранньому дитинстві здійснюється лише під керівництвом дорослого та у двох основних *напрямах*: від неспецифічних дій із предметами до специфічного їх використання; від спільних з дорослим дій до дії самостійного.

Основні *джерела засвоєння мови*:

- 1) наслідування (особливо фонетики та граматики і на початковому етапі);

2) утворення умовно-рефлекторних асоціацій (вплив заохочень дорослого);

3) постановка і дослідна перевірка емпіричних гіпотез (зокрема, приклад дитячої словотворчості).

Стадії розвитку предметної діяльності:

- предметної дії – засвоєння дії з визначеним окремим предметом;
- узагальненої дії – формування навички дій з аналогічними предметами даного класу;
- ігрової дії – символічне виконання дії з предметами-замінниками.

3. Розвиток рухових навичок. Прямоходіння та його значення для розвитку дитини

Найбільш сенситивним періодом у розвитку фізичних якостей учені вважають старший дошкільний вік. Однак досягнення раннього віку – поява прямоходіння – перетворює дитину з безпомічної та залежної істоти на самостійного індивіда та відкриває їй світ предметів.

Вік від 1 до 3 років називають «ходяче дитинство». Прямоходіння розширює можливості дитини в реалізації своєї активності. Для дитини в цьому віці взагалі не характерний стан спокою. Активність дитини – це найпотужніший інструмент вдосконалення всіх видів діяльності дитини. Це період освоєння практичних навичок самообслуговування (застібати гудзики, їсти, одягатися тощо). Пригнічення прагнення до самостійності у цій сфері може сформувати інфантильність дитини в майбутньому.

Завдяки ходьбі дитина має можливість освоїти більший простір, інтенсивно розвиваються пороги чутливості, дитина навчається диференціювати кольори, звуки, форму й величину

предметів, власні рухи. Це зі свого боку впливає на розвиток «грубої» та «дрібної» моторики.

Розвиток грубої моторики дитини від 1 до 3 років означає, що дитина здатна ходити боком чи задом наперед, плигати, самостійно підійматися сходами, нахилитися, недовго балансувати на одній нозі, кататися на триколісному велосипеді, бігати, кидати предмети, бити ногою по м'ячу.

Дрібна (тонка) моторика стосується розвитку рук. У ранньому дитинстві формуються насамперед специфічні *рухові навички* рук. У цей час для більшості дітей виявляється домінуюча праворукість чи ліворукість. Хоча остаточне закріплення провідної руки завершується після 5 років, уже в цьому віці досить суперечливим питанням про переучування дитини.

Розвитку дрібної моторики стосується вміння самостійно їсти ложкою, одягати шапку, перегортати сторінки книжки, малювати, тримати в руці крейду.

Розвиток дрібної моторики рук не лише зумовлює розширення спектра вмінь дитини, але й опосередковує психічний розвиток у цілому. Дослідження фізіологів довели, що рухові імпульси пальців рук впливають на формування «мовних» зон і позитивно діють на всю кору головного мозку дитини.

У сучасному світі говорять про моторне відставання: замість ручної праці досить часто використовують машини. Водночас застосування пальчикових ігор, масажу рук у ранньому дитинстві дуже популярне.

У дослідженнях А. І. Кравчука фізичного розвитку дітей раннього віку оцінено різні здібності, зокрема, ходьба на руках. При цьому перед дитиною на відстані 40–50 см лежить іграшка, до якої дитина пересувається на руках.

Дослідником А. І. Кравчуком експериментальним шляхом доведено можливість виховання фізичних якостей у дітей 2–3 років на заняттях фізичною культурою в дошкільному закладі. Була запропонована наступна методика – у перший місяць виховувались порівняно відстаючі фізичні якості через створення умов для їх прояву, а в другий – порівняно провідні через використання методів удосконалення фізичних якостей.

4. Когнітивний розвиток у ранньому дитинстві.

Розвиток мовлення

У ранньому віці дитина досягає помітних успіхів у формуванні довільності своїх дій.

У процесі предметної діяльності дитина вчиться виділяти властивості речей, тому розвиваються *відчуття* і *сприйняття*: знижуються пороги відчуттів різних модальностей, формуються цілісність, константність, осмисленість сприйняття. Правильне виконання окремих дій із предметами, проходження зразком дорослого вимагає зосередженості та спрямування свідомості дитини. У перші роки життя рівень розвитку сприйняття істотно впливає на мислення.

У ранньому віці також починається формування *сенсорних еталонів* – спочатку як предметних (з'являються вже до кінця етапу немовляти), які потім, поступово узагальнюючись, переходять на рівень сенсорних. Спочатку уявлення про форму або колір пов'язані в дитини з конкретним предметом (круглий м'яч). Поступово ця якість узагальнюється і, відриваючись від предмета, стає узагальненим еталоном – кольору, форми, розміру.

Сприйняття має *афективне забарвлення* – викликає яскраві емоційні реакції дитини, яке обумовлює *сенсомоторну єдність* (потяг до того, що цікаво).

Фізіологічно зумовлені труднощі сприйняття гальмують психічний розвиток у цілому. Відсутній зір звужує потребу дотягнутися до чогось, дослідити. Проблеми зі слухом заважають дітям засвоїти мову, що може бути причиною ЗПР.

Предметна діяльність сприяє вдосконаленню властивостей *уваги*. Увага поступово розвивається від безумовно-рефлекторного її зосередження до умовно-рефлекторного, від мимовільної її форми до перших проявів довільної (долання перепон, дії за вказівками тощо). Обсяг уваги ще дуже вузький. Легко відволікається новими чи більш яскравими об'єктами, однак наприкінці третього року словом уже можна викликати увагу та спрямовувати її, що створює передумови для проведення коротких занять у групах дітей.

У поведінці дитини, у її діях з іграшками, у перших спробах малювати виявляються образи її *уяви*, хоча їх украй важко відокремити від образів пам'яті. На третьому році життя дитини активізується репродуктивна уява, що проявляється, наприклад, у перенесенні вже відомих дій на нову ситуацію тощо.

Засвоєння нових способів дій та їх цілей відбувається на основі вже наявних знань, умінь і навичок, що неможливо без функціонування процесів *пам'яті*: запам'ятовування, збереження та відтворення минулого досвіду.

У дитини розвивається первісна форма розумової діяльності – *наочно-дієве мислення (що це? – розв'язання задач здійснюється шляхом реального перетворення ситуації та виконання рухового акту)*. Це аналог сенсомоторного інтелекту за Ж. Піаже. Дія та сприйняття – це та основа, на якій дитина встановлює причинно-наслідкові зв'язки між предметами і явищами, виділяє істотні ознаки об'єктів і тощо. У ранньому віці

крім наочно-дієвого мислення, починає формуватися й наочно-образне, яке є домінуючим у наступному віковому періоді.

У кінці віку з'являється здатність до перших узагальнень – на основі окремих, найбільш помітних ознак. Наприклад словом «ля» дитина називає радіоприймач, телевізор, піаніно та кожного, хто заспіває.

Засвоєння предметних дій відбувається в спільній діяльності з дорослими, що передбачає обмін інформацією в процесі спілкування з використанням *мови* тому в дитини інтенсивно розвиваються всі її сторони. Основою розвитку мовлення дитини служить досвід, нагромаджений у предметній діяльності. Саме цей період є **сенситивним**, сприятливим для розвитку мови, тобто її засвоєння в цей час відбувається найефективніше, а втрачені можливості пізніше вкрай важко надолужити.

Розвиток мовлення відбувається надзвичайними *темпами*. Зростає словниковий запас, на кінець третього року життя дитина використовує вже до 1 500 слів, тоді як роком у два роки – до 300. Засвоюється граматична й синтаксична будова та звуковий лад рідної мови. Основною частиною активного словника дитини в 3 роки є іменники (до 60 %), що відображають обізнаність у назвах предметів, явищ дійсності, далі фігурують дієслова (25 %), прикметники (близько 12 %).

До року дитина вимовляє окремі слова; а в чотири роки діти можуть розмовляти майже так само добре, як і дорослі. Першим етапом оволодіння мови є *однослівні речення*: дитина не просто вимовляє поняття, а несе певний зміст у скороченій формі. У 1,5 роки діти використовують двослівні речення.

Розвиток мови здійснюється по двох лініях: удосконалюється розуміння мови дорослих (*пасивна*) та формується власна *активна* мова дитини.

Спрямована з кінця раннього дитинства не лише на оточення, а й на саму себе, мова дозволяє дитині оволодівати власною поведінкою та власними психічними процесами, робити їх певною мірою довільно регульованими.

У цей час може розвиватися *білінгвізм* – засвоєння кількох мов. Вивчення впливу паралельного засвоєння дитиною двох мов на психіку переддошкільників показало, що вони спочатку можуть дещо відставати в розумовому розвитку від ровесників через подвійне навантаження на психіку у зв'язку з оволодінням двома мовами одночасно. Згодом, коли базові лексичні системи засвоюються дитиною, вона демонструє кращі розумові можливості, ніж ровесники. Однак це стосується лише вивчення дітьми цього віку двох, а не більшої кількості мов.

5. Теорії ігрової діяльності

У ранньому віці зароджуються ігрова та інші продуктивні види – сюжетне конструювання, художня діяльність із її характерними особливостями – синкретичністю та імпровізацією. На початку раннього дитинства іграшка є для дитини простим предметом, із яким можна маніпулювати, виконувати дії.

Ігрова діяльність у різних галузях наукового знання окремими авторами розглядається з різних позицій: у теорії культури гру розглядали як феномен культури (Й. Хейзінг); у соціології – як спосіб комунікації (Е. Берн); в естетиці – як спосіб естетизації, і тим самим «олюднення» людини (Ф. Шеллінг); у математиці – як математичний алгоритм, логічний механізм (Л. Керролл) тощо.

Існують різні види теорії гри: культурологічна теорія гри (Е. Фінком, Р. Кайна); комунікативна теорія гри (Ю. Габермаса); математична теорія гри (Н. Джос, О. Моргенштерн);

психоаналітична теорія гри (З. Фрейд, К. Хорні); психологічна теорія гри, педагогічна теорія гри.

Карл Гросс, основоположник біологізаторської теорії вправ або самовиховання, доводив, що гра має біологічну природу, засобом тренування органів (як граються дитинчата тварин).

Теорію «надлишку енергії» розвинув Герберт **Спенсер**, який стверджував, що сили дитячого організму реалізуються в різноманітних іграх. Навпаки, гра як відпочинок із метою відновлення втрачених сил постає в теорії відпочинку **Лацаруса**.

Стенлі Холл (*автор якої теорії? – реканітуляції*) доводив, що гра дитини за формою та змістом дублює історію від первіснообщинного ладу до сучасного суспільства.

Психоаналітична теорія гри (З. Фрейд, Альфред Адлер) говорить про використання гри як засобу вираження дитиною несвідомих інстинктів, бажань, прагнень, які вона не може реалізувати безпосередньо в житті.

К. Бюлер висунув теорію функціонального задоволення (задоволення від самої дії незалежно від результату) як основного мотиву гри.

Ж. Піаже (*досліджував розвиток психіки з погляду розвитку чого? – інтелекту*) гру пов'язує насамперед з виникненням та розвитком символічної (знакової) функції мислення, яка виражається здебільшого в здатності виконувати дії заміни реального предмета знаками, уявляти одну річ за допомогою іншої.

Основоположниками теорії духовного розвитку дитини в грі вважають **К. Д. Ушинський** та **В. О. Сухомлинський**. Для них гра була засобом педагогічного впливу на формування особистості дитини.

Гру розглядають як творчу діяльність, що визначає подальший розумовий розвиток дитини. *Структурними елементами* ігрової діяльності є сюжет, зміст, роль, уявна ситуація, правила, ігрові дії та операції, ігрові стосунки.

Найбільше значення має не уявна ситуація, а роль, що дозволяє дитині оволодіти власною поведінкою, оскільки в ній приховані правила конкретної гри, розвиток якої відбувається за принципом: від ігор із відкритою роллю та прихованими правилами – до ігор із відкритими правилами та прихованою роллю.

Внесок теорії ігрової діяльності в тлумачення природи психічного – з'ясування ролі гри як рушійної сили розвитку в становленні особистості.

Учені відзначають, що в оволодінні предметними діями разом зі знаряддями велику роль відіграють іграшки. *Що це?* Іграшка – це предмет, що моделює будь-який предмет дорослого світу.

Перші прояви дитячих ігор виникають ще в ранньому віці, маючи *сенсомоторний* характер («наздоганялки», гравовтузіння тощо). Діти досить швидко засвоюють правила, які погоджуються прийняти дорослі в ігровій діяльності й наполегливо вимагають їх додержання. Артем В. (1 рік 6 місяців) зустрівши знайомого дорослого – тітку Олю біля дверей своєї кімнати, заплескав у долоні і сказав: Лі гать! (Пішли грати!). Він показав їй машинку, штовхнув її в напрямку до дорослого, сказав: Бі-бі. Від дорослого необхідні були ті самі дії, інакше б дитина розплакалась.

Режисерські ігри — ігри дитини з іграшками та їх заміниками за створеним нею сюжетом. Іграшка є предметом, який моделює який-небудь предмет дорослого світу. Дії дітей із

предметами-знаряддями істотно відрізняються від дій з іграшками.

Відмінності предметних дій дітей і дій з іграшками. Предметні дії:

- жорстка фіксованість певних способів дії;
- монофункціональні;
- спрямованість на досягнення певного результату і регуляція цим результатом.

Дії з іграшками:

- відсутність фіксованих однозначних способів дії;
- поліфункціональність (дорослий не нав'язує дитині певних способів дій із ними);
- відсутність конкретного результату і здійснення без певної мети.

Орієнтовна основа дії з іграшкою відокремлюється від виконавчої, в орієнтацію включається й ситуація, завдяки чому відбувається поступова схематизація дії. Символізм гри наростає із розширенням знань дитини про функціональне призначення речей (ПДВ). Ототожнення речей з іграшками в цьому віці ґрунтується на зовнішній схожості.

Чи потрібна дитині для нормального розвитку дуже велика кількість іграшок? Цінністю є сама гра, тому більш важливими є різноманіття, ніж колекції іграшок. Це дозволяє розширити світогляд.

На третьому році життя гра істотно змінюється: посилюються ігрова мотивація та емоційна залученість до гри, збільшуються тривалість гри й самостійність. До кінця раннього дитинства підготовляються основні передумови для переходу до рольової гри. На основі закладеного в ранньому віці фундаменту

дитина дошкільного віку здатна до істотного урізноманітнення ігрової діяльності. Існує класифікація видів гри:

- 1) рухливі ігри (шляхом фізичної активності);
- 2) сюжетно-рольові ігри (у групі);
- 3) комп'ютерні ігри (потребують технічних засобів);
- 4) дидактичні ігри (спрямовані на пізнавальну діяльність).

Види ігор: сенсомоторна гра, режисерська гра, образно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра з правилами.

У ранньому віці під час гри дитина починає порівнювати свою дію з діями дорослої людини, вперше називати себе ім'ям дорослого. Отже, перенесення дії сприяє відділенню дитини від дорослого, порівнянню себе з ним, ототожненню себе з дорослим.

6. Соціальні аспекти розвитку дитини в ранньому віці

Спілкування з дорослим. До початку другого року життя змінюється соціальна ситуація розвитку за своєю суттю, хоча формально дитина найчастіше залишається максимально в колі сім'ї. Дитина ще не спроможна самостійно задовольняти свої життєві потреби, а отже, спілкування з дорослим є необхідною умовою забезпечення її життя.

Ролі дорослого

- 1) пояснення призначення предметів та надання зразку дій із ними;
- 2) регламентація вчинків, привчання до правил і норм поведінки;
- 3) емоційна підтримка;
- 4) фіксація та оцінка пізнавальних та практичних досягнень.

У ранньому дитячому віці соціалізація емоцій обумовлена пізнавальними процесами. Потреба малюка

знаходитися з дорослим пов'язана з наростаючим пізнанням. Дорослий стає для дитини не лише джерелом уваги та доброзичливості, не лише джерелом виявлення самих предметів, але й зразком дій із предметами відповідно до їх специфічними функціями. У ранньому віці домінуючою формою спілкування є *ситуативно-ділове спілкування*. Дорослий виконує роль не просто взірця, а співучасника діяльності.

Визначальним виховним напрямком для дитини стає те, як сам дорослий управляється з предметним світом.

Наслідування – спосіб соціалізації дитини, що виявляється як відтворення нею у своїй поведінці дій дорослого.

Роль дорослого в організації діяльності дитини раннього віку організуюча. Існує три способи навчити складати пірамідку:

1) якщо дитині дали лише зразок дії, кілька разів показуючи, як розбирати та збирати пірамідку, найімовірніше, він запам'ятає місце, на яке кладеться кожне кільце під час розбирання; при самостійному розбиранні пірамідки дитина запам'ятовує місце, у яке він кладе кільця, і намагається нанизати їх таким самим чином;

2) якщо дорослий вказує дитині на помилки й на способи їх виправлення, то швидше за все дитина буде діяти шляхом проб, виявляючи допущені помилки, і виправляти їх;

3) якщо попередньо навчити дитину примірювання кільця, виділенню найбільшого з них, то він навчиться вибирати необхідні кільця й нанизувати їх на стрижень пірамідки по порядку.

Який, на ваш погляд, оптимальний? А який шлях буде найважчим для дорослого? Чи варто докладати зусиль, щоб навчити користуватися типовими речами? – Учити методу, а не дії.

Процес освоєння предметною дією має для дитини сенс тих відносин, у які він вступає з дорослим, завдяки чому й виникає тенденція наслідувати зразок дії, який показують дорослі. З'ясування цього сенсу – необхідна фаза всього подальшого освоєння дії дитиною.

Однолітки. У ранньому віці спілкування з однолітками лише починає складатися й вирішальна роль в цьому належить організації дорослим суб'єктної взаємодії між дітьми, здійснюваної в ході спільної діяльності. Спілкування з однолітками не має ділової мети, як із дорослим. Хоча можливий позитивний контакт з іншими дітьми – так званий *ігровий емоційний контакт*.

Комуникативна потреба складається в дітей поступово, упродовж раннього віку. На початку другого року життя в малюків є лише інтерес та емоційне ставлення до однолітка. До кінця другого року в дітей зрідка з'являються ініціативні дії з метою привернути до себе увагу однолітка, продемонструвати йому свої вміння. Чутливість до впливів ровесника проявляється слабо, дитина здебільшого намагається зацікавити однолітка собою, а ініціатива іншої дитини нечасто викликає відповідну активність.

Спілкування з однолітком створює умови для творчого самовираження дітей та реалізації своєї самотності й безпосередності, формування в дітей ініціативності.

Лише в наступному віковому періоді потреба в однолітках як активних учасниках ігор зростатиме.

7. Новоутворення періоду. Формування самосвідомості дітей раннього віку. Криза 3-х років

Базові особистісні потреби переддошкільника за Реаном

У зв'язку з емоційним і мовним розвитком упродовж раннього дитинства збільшується репертуар комунікативних засобів спілкування, до яких належать: експресивно-мімічні засоби, предметні дії та мова.

Будучи як перетворювач предметного світу, дитина наполягає на своїй самостійності. У цей період формується *особистісна автономія*. Виховним ресурсом у цій ситуації є той факт, що, абстрагуючись від дорослого, самостійно господарюючи з навколишніми речами, дитина робить це, наслідуючи дорослого.

Коли дитина локалізує свої тілесні та психічні стани в самій собі відділяється «Я» від «не Я» – складається її уявлення про себе, самосприймання.

Розвиток самосвідомості, за В. С. Мерліном, проходить кілька фаз.

Перша фаза – це свідомість тотожності, що відбувається в перший рік життя, коли немовля починає відрізняти відчуття, які виходять із його власного тіла, від відчуттів, викликаних зовнішніми предметами.

Друга фаза – це свідомість Я як активного початку, як суб'єкта діяльності, який з'являється у 2–3 роки, коли дитина опановує особисті займенники, і виникає перша фаза дитячого негативізму, що висловлюється формулою Я – сам.

Третя фаза розвитку самосвідомості – усвідомлення своїх психічних властивостей, яке з'являється у результаті узагальнення даних самоспостереження й тому передбачає розвинуте абстрактне мислення.

Четверта фаза – це соціально-моральна самооцінка, здатність до якої формується в підлітковому та юнацькому віці на підставі накопиченого досвіду спілкування та діяльності.

Результатом інтенсивного розвитку спільної діяльності дитини й дорослого в ранньому дитинстві є зокрема формування в неї **системи власного Я** – центрального утворення, що виникає наприкінці цього етапу (Л. І. Божович). Малюк учиться відокремлювати себе від дорослого, починає ставитися до себе як до самостійного Я, тобто в нього з'являються початкові форми самосвідомості.

Приблизно у 2 роки дитина починає впізнавати себе в дзеркалі. Завершується **емансипація** дитини – прагнення до відокремлення від дорослого. За Е. Еріксоном дитина в 3–4 роки проходить стадію автономії – сором і сумнів, на якій одержує можливість більше турбуватися про себе й формувати самоконтроль.

Дослідник Л. Кольб стверджує, що виникнення самосвідомості пов'язане вже з внутрішньоутробним розвитком. У першому півріччі життя дитини розвивається переважно афективна частина образу себе, ставлення до себе. Надалі, починаючи з другого півріччя життя та впродовж усього раннього дитинства, формується переважно когнітивна частина образу Я. Е. Кларк говорив, що розуміння я і ти (за аналогією до «дай» і «на») пов'язане з процедурою зміни ставлення. Він вважає, що дитина повинна сформувати для себе правило користування цими займенниками. Наприкінці третього року життя вживання займенників уже зазвичай засвоєно.

Про розвиток самосвідомості дитини на третьому році життя свідчать:

- називання свого імені в різних варіантах;
- твердження про себе в першій особі (Я);
- здатність виражати засобами мови окремі стани й потреби (Я хочу, Я буду);
- позитивно забарвлене твердження про себе (Я гарний);
- позитивне ставлення до похвали дорослого, намагання самостійно повторити позитивну дію;
- прагнення до активних самостійних дій.

До кінця раннього дитинства з'являється прагнення дитини відповідно до своїх можливостей діяти самостійно, без допомоги дорослих (**Я сам**) – *фазу активного утвердження себе* та відстоювання своєї самостійності. Цей період прийнято вважати критичним (криза трьох років), оскільки дорослі зіштовхуються з труднощами у стосунках із дитиною, яка може стати вкрай упертою.

Протиріччя – об'єктивна суперечність між новою тенденцією дитини до самостійного задоволення своїх потреб та

прагненням дорослого зберегти старий стиль стосунків і обмежити тим самим активність дитини.

Прагнення дитини цього віку до самостійності може знайти найбільш продуктивне вирішення у формі гри, тому криза трьох років і вирішується шляхом переходу дитини до ігрової діяльності.

Криза трьох років – криза соціальних відносин, яка зумовлена становленням самосвідомості дитини та виявляється в негативізмі, упертості, непокірності, свавіллі, протесті, деспотизмі.

Ознаки:

– *негативізм* – негативна реакція дитини, передусім як відмова підкорятися вимогам до неї. Негативізм не треба плутати з неслухняністю, яка буває і в більш ранньому віці. *Не роблю тому, що про це попросили;*

– *впертість* є реакцією дитини на власне рішення й виявляється в наполяганнях на своїх вимогах, рішеннях. Упертість не треба ототожнювати з наполегливістю – завзятістю, стійкістю, непохитністю в досягненні мети. *Схоже на негативізм? За своїми зовнішніми ознаками вона є близькою до негативізму та впертості, однак має більш генералізований і більш безособовий характер. Не тому що хочу, а тому що вимагаю це;*

– *норовистість* спрямована проти норм виховання, установка спрямована на не людину, а на сам життєвий уклад, навіть улюблену іграшку;

– *свавілля* – прагнення звільнитися від опіки дорослого, намагання діяти самостійно. Частково воно нагадує кризу першого року, але тоді немовля прагнуло фізичної самостійності, а тепер його метою є досягнення самостійності в здійсненні намірів, задумів.

Форми кризи:

1) знецінення дорослих виявляється в тому, що дитина починає сприймати їхні слова, вчинки не безумовно, а крізь призму своїх інтересів;

2) протест-бунт проти батьків, налаштованість на суперечку з ними;

3) дитячий деспотизм (часто в сім'ях із єдиною дитиною) або симптом ревнощів (під час виховання кількох дітей).

Криза трьох років – це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків – це криза виокремлення власного Я.

Кризі трьох років властиве руйнування попередніх стосунків дитини з дорослими, яких вона починає сприймати як носіїв зразків дій і стосунків у навколишньому світі. Пов'язані з кризою *новоутворення*: відокремлення себе від оточення, порівняння себе з іншими тощо.

ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1. Анатомо-фізіологічні передумови психічного розвитку в дошкільному віці.

2. Сюжетно-рольова гра як провідна діяльність дошкільників.

3. Соціальна ситуація розвитку дошкільника.

4. Особливості розвитку пізнавальної сфери дошкільнят. Зображальна та конструктивна діяльність дошкільника. Егоцентрична мова.

5. Розвиток особистості та самосвідомості дошкільника. Новоутворення дошкільного віку. Супідрядність мотивів.

6. Криза семи років.

7. Психологічна готовність дитини до навчання в школі.

Теоретичні поняття: сюжетно-рольова гра, правила, соціальна роль, соціалізація дошкільника, «суспільний дорослий», сюжетні іграшки, довільність, супідрядність мотивів, самосвідомість, егоцентрична мова.

Список літератури

1. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. вид. 2-ге Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 24–38.
2. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. Розділ 2.2.
3. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє переробл. і допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.

Додаткове письмове завдання

Уявити, що до вас звернулися батьки дитини дошкільного віку, які не можуть вирішити, коли віддавати дитину до школи. Батько наполягає, що краще в шість років, бо є гроші на рюкзак, а мати вважає, що дитині важко буде носити цей рюкзак, тому краще почекати ще рік. Завдання: скласти план практичної перевірки дитини до готовності навчання в школі (можна використовувати відомі методики, але пояснити, на що саме вони спрямовані). Обов'язково вказати, чому саме той чи інший фактор важливий для початку шкільного навчання.

Додаткове повідомлення (одна на вибір)

Амнезія дитинства – поняття, причини. Можна провести опитування групи щодо часу перших власних спогадів.

Глумачення закарлючок на полях (психографологія).

Описати експерименти В. С. Мухіної (за будь-якою тематикою, наприклад, розвиток уявлень про час і простір у дошкільному віці)

1. Анатомо-фізіологічні передумови психічного розвитку в дошкільному віці.

Дошкільний вік триває з 3 до 6 (7) років – «вік гри», період порівняно спокійного й рівномірного фізичного розвитку.

У цей час утворюються складні умовні рефлекси, у яких провідну роль відіграв слово (друга сигнальна система). Розвивається умовне гальмування, хоч іррадіація збудження ще є частим явищем у поведінці дитини. Посилюється регулятивний вплив кори великих півкуль на функціонування підкірки, що зумовлює фізіологічну основу цілеспрямованості й організованості поведінки. Концентрованішими стають процеси збудження й гальмування. Підвищується працездатність нервової системи, що виявляється і в збільшенні часу неспання.

Ці функціональні зміни в роботі центральної нервової системи дитини пов'язані з подальшими морфологічними змінами в будові головного мозку, зростанням його ваги. У три роки вага мозку становить близько 1 080 г, у шість років – 1 300 г. Поступово знижуються пороги відчуттів, підвищується гострота зору й диференціація кольорів, розвивається фонематичний та звуковисотний слух, значно зростає точність оцінок ваги предметів.

Характерне для раннього віку швидке збільшення росту дитини дещо уповільнюється на п'ятому році та знову прискорюється наприкінці дошкільного дитинства. Середнє щорічне збільшення росту дошкільника становить близько 6 см, причому дівчатка дещо випереджають хлопчиків. У п'ять років ріст дитини в середньому 100 см, а в сім – 115 см. Щорічно вага дитини збільшується лише на 1,5–2 кг. Змінюються пропорції тіла. Подовжується тулуб, а особливо ноги.

Для кісткової системи дитячого організму характерним є недостатнє окостеніння, хрящова будова її окремих ланок, значна гнучкість та еластичність хребта. Розвиток крупної мускулатури дещо випереджає функції дрібних м'язів руки.

Удосконалюється діяльність серцево-судинної системи. Збільшуються розміри серця (до п'яти років у 4 рази порівняно з

новонародженою дитиною). Змінюється ритм його роботи (у новонародженої дитини – 120–140 ударів на хвилину, у старшого дошкільника – 70–100). *Який ритм роботи серця в дорослого? Порахуйте свій пульс.*

Поверхнєве дихання дошкільника компенсується його частотою (у трирічної дитини 20–30 вдихів-видихів на хвилину, у дорослої людини – 16). У зв'язку з розвитком легенів, грудної клітки та зміцненням дихальної мускулатури дихання стає глибшим і рідшим, життєвий об'єм легенів підвищується.

2. Сюжетно-рольова гра як провідна діяльність дошкільників

Базові психічні суперечності дошкільного періоду: прагнення до схожості з дорослим – відсутність можливостей; нові пізнавальні потреби – старі способи їх задоволення. На задоволення цих потреб спрямована ігрова діяльність. У первісному родовому суспільстві, де дитина була прямо залученою до праці дорослих, рольові ігри були відсутні.

Дошкільники *виконують ролі дорослих*, відтворюючи в уявних ситуаціях їх життя, працю та стосунки.

Завдання групі – перерахувати відомі їм дитячі ігри.

Уся дитяча діяльність є синкретичною, тобто, до певної міри, злиною та нероздільною. Ця єдність виникає завдяки уявній, умовній ситуації, у якій відбувається процес дитячої творчості. У грі синтезується пізнавальна, трудова та творча діяльність.

Для дошкільного віку характерний розпад спільної діяльності з дорослим. У дошкільному віці арсенал ігор дитини значно зростає. Розвивається *режисерська гра* (з минулої лекції *що це? – ігри з іграшками та їх заміниками по сюжету дитини*). З'являється *образно-рольова гра* – дитина приймає уявну роль і діє відповідно до неї. Така гра несе сильне афективне забарвлення – дитина вживається в роль, співпереживає. Донька Ж. Піаже була вражена почутим дзвоном церкви. Підійшовши до батька, вона видає сильний шум. Жан

Піаже попросив не заважати йому працювати, на що дитина відповідала, що з нею не можна говорити, бо вона церква.

На основі режисерських та образно-рольових виділяються *сюжетно-рольові ігри* («доньки-матері», «школа», «магазин» тощо), які зі свого боку стають базою появи *ігор з правилами* («піджмурки», «п'ятнашки»). Водночас нові види ігор не витісняють, а доповнюють попередньо засвоєні.

Сюжет – це частина дійсності, певна сфера дорослого життя. Зародження сюжетно-рольової гри пов'язано із сімейною сферою, найбільш знайомою дитині. Надалі сюжети розповсюджуються і на виробничі, військові теми тощо.

Функції гри для психічного розвитку дошкільнят:

- розвиток адаптивних можливостей;
- накопичення комунікативного, інтелектуального та морального досвіду;
- емоційне задоволення;
- стимуляція інтелектуального розвитку.

Якщо у 3–4 роки дитина здатна присвятити грі 10–15 хвилин, то в 5 років – 40–50 хв., а в 6 – повертатися до цього сюжету впродовж кількох днів.

Окремі сучасні дослідники критикують визнання сюжетно-рольової гри провідним видом діяльності дошкільника, однак зовнішньо непродуктивна, ігрова діяльність дошкільника має беззаперечний вплив на психічний розвиток.

3. Соціальна ситуація розвитку дошкільника. Пізнання світу дорослих дитиною дошкільного віку

Особливий внесок у дослідження особистості дитини та спілкування в дошкільному віці здійснила Лісіна Майя Іванівна.

Соціальна ситуація розвитку дитини в дошкільному віці визначається активізацією спілкування дитини з дорослими та однолітками. Значимим є набуття багатьма дітьми соціальної ролі вихованця дитячого садка.

Види спілкування дошкільника з дорослим:

– *Пізнавальне* – постановка дитиною запитань щодо навколишньої дійсності. Завдяки використанню провідного засобу спілкування – мови та постановці запитань діти потужно поповнюють свої уявлення про світ. Дошкільники задають тисячі запитань (4 роки – вік чомучки).

– *Особистісне* спілкування характеризується тим, що дитина намагається обговорювати з дорослими поведінку та вчинки інших людей.

ССР і пізнавальні процеси чітко взаємопов'язані. Наприклад, найбільш успішно діти засвоюють нові знання в межах позаситуативно-особистісного спілкування. У такому разі запам'ятовується вище 90 % матеріалу, тоді як у ситуативно-діловому – близько 40 %, у поза ситуативно-пізнавальному – від 50 % до 80 %.

Пізнавально-наслідувальний зміст спілкування з дорослим визначає копіювання дій дорослого в грі, питання до нього, але наслідування стає вибіркоким.

У дошкільному віці зростає роль спілкування з однолітками. Хоча експерименти доводять відставання рівня розвитку навичок спілкування дошкільника із дорослими та однолітками. Вікова динаміка показує, що чим молодша дитина, тим більше в неї розрив між рівнем спілкування з дорослим і з однолітком, до кінця дошкільного віку ці рівні трохи зближуються.

Стійкий інтерес до взаємодії з іншими дітьми виникає у зв'язку з ускладненням гри та розширенням сфери соціалізації дошкільника. М. Партен дає таку класифікацію ігор дошкільнят:

- 1) паралельна гра (3-й рік) – паралельне виконання ігрових дій з однаковими іграшками без спроб взаємодії;
- 2) асоціативна гра (3,5–4,5 років) – часткова взаємодія з розподіленням іграшок без координації ігрових дій за сюжетом;
- 3) спільна гра (з 4,5 років) – підкорення єдиному сюжету та правилам гри, постійна взаємодія та узгодженість упродовж гри.

Мають місце та вияви диференційованих, але нестійких ставлень до ровесників на основі симпатії (майбутнє соціометричне розподілення).

4. Особливості розвитку пізнавальної сфери дошкільнят. Зображальна та конструктивна діяльність дошкільника. Егоцентрична мова

У дошкільному віці продовжується засвоєння сенсорних еталонів, найбільш доступними з яких є геометричні форми (квадрат, трикутник, коло) та кольори спектра. У дошкільному віці вірогідні помилки в оцінюванні просторових властивостей предметів, сприйманні часу та зображень предметів.

Дитина оволодіває перцептивними діями, стає спроможною до обстеження предметів і виявлення в них найбільш характерних властивостей. Процес сприймання в кінці дошкільного періоду, на думку Л. О. Венгер, досягає *інтеріоризації* (переводиться на внутрішній план).

Активне пізнання вимагає розвитку **пам'яті**, які набувають системного, осмисленого й керованого характеру. Наприкінці періоду з'являється довільна пам'ять. Із дошкільного віку починається феномен амнезії дитинства – людина забуває події перших 3–4 років свого життя. А. Н. Леонтьєв вивів криву розвитку безпосереднього та опосередкованого запам'ятовування, паралелограм розвитку пам'яті: у дошкільнят із віком покращується безпосереднє запам'ятовування, причому його розвиток відбувається швидше, ніж розвиток опосередкованого запам'ятовування. Паралельно із цим збільшується розрив у продуктивності даних видів запам'ятовування на користь першого.

Мислення дитини розвивається від наочно-дійового до образно-мовного. Дошкільникові властиве використання міркувань, суджень, простих, але логічних умовиводів. З'являються уявлення про простір (далечинь, напрямок, форму, величину предметів, їх положення в просторі), час та одиниці його вимірювання (година, хвилина, тиждень, місяць, рік),

розуміння змісту елементарних понять (рослина, тварина), фактологічних даних загального плану (про працю людей, країну, свята).

Ж. Піаже говорить про *егоцентричність* мислення дошкільника, яка провокує нездатність поставити себе на позицію іншого. Під впливом дорослого може відбутися перехід від егоцентричного мислення дитини до децентричного. Егоцентризм – будь-яку ситуацію дитина оцінює лише зі своєї позиції, зі свого погляду. Причина пізнавальної центрації – недостатня диференційованість між Я та зовнішньою реальністю, сприйняття власної думки як абсолютної та єдино можливою. Інші особливості дитячого мислення похідні від егоцентризму та пов'язані з ним; це синкретизм, незбереження кількості, артифікалізм, анімізм, реалізм. Одна з основних ліній розвитку мислення в дошкільному віці – подолання егоцентризму та досягнення децентрації. Вітчизняні психологи, не заперечуючи фактів і феноменів Ж. Піаже, вважають, що завдання полягає в тому, щоб зрозуміти їх.

Якщо в ранньому дитинстві мислить дорівнює виконує предметні дії, то мисленою одиницею дошкільника вже виступає образ, а згодом і слово. *Значить, пов'язано із чим? – Мовою.*

До 6-ти років мова стає засобом спілкування та мислення дитини, а також предметом свідомого вивчення (читання й письмо). Завершується процес фонематичного розвитку (дитина після 5 років може вимовляти всі звуки). Словниковий запас у 6 років – близько 3 тисяч слів (дуже умовно, *який запас у вас?* у дорослого словниковий запас людини з вищою освітою становить близько 10 тисяч слів, може бути збільшений до 50 тисяч. Відрізняється активний і пасивний словниковий запас: в японській мові близько 900 тис слів, але широко вживаних ієрогліфів лише 1 850).

У дошкільнят немає розуміння відділення слів. Експериментатор (вимовляє пропозицію). «Мама принесла суницю». «Які слова я сказала?»

Наташа (5 років): «Мама принесла суницю».

Експериментатор: «Яке тут перше слово?»

Наташа: «Мама принесла суницю».

Експериментатор: «Це ти повторюєш, а перше слово яке?»

Наташа: «Мама принесла суницю».

Експериментатор (вимовляє пропозицію): «Бабуся швидко в'яже панчошу». «Катю, які слова я сказала?»

Катя (5,5,0). «Бабуся швидко в'яже панчошу».

Експериментатор. «Яке перше слово?»

Катя. «Бабуся» –.

Експериментатор. «Яке друге слово?»

Катя. «Швидко в'яже панчошу».

Мовлення як засіб комунікації спочатку можливе лише в наочній ситуації (ситуативне мовлення). Пізніше виникає здатність зв'язаного, контекстного мовлення, яке повноцінно описує ситуацію, події, зміст фільму. Будувати логічні конструкції дошкільникам досить складно, тому вони схильні підміняти ситуативною мовою (немає аргументів, тому ми їх вигадуємо). У 6-7-річному віці відбувається перехід до нової, вищої для дошкільного дитинства форми спілкування – поза ситуативно - особистісної.

Егоцентрична мова. Ж. Піаже пов'язував із егоцентризмом мислення. У дошкільному віці в дітей є схильність до монологу. Діти в цьому віці іноді говорять уголос, ні до кого не звертаючись. Піаже назвав езоповою мовою, а її мета – служити цілям повідомлення, не виконує комунікативну функцію; ця мова не для іншого, а для себе; не враховує думки іншого, переважно «сам про себе». Піаже протиставляв езопову мову соціальній, спрямованій на функціональність повідомлення.

Егоцентрична мова лежить на шляху розвитку, що йде від зовнішньої комунікативної мови до мови внутрішньої (інтеріоризація – від інтерпсихічного до інтрапсихічного).

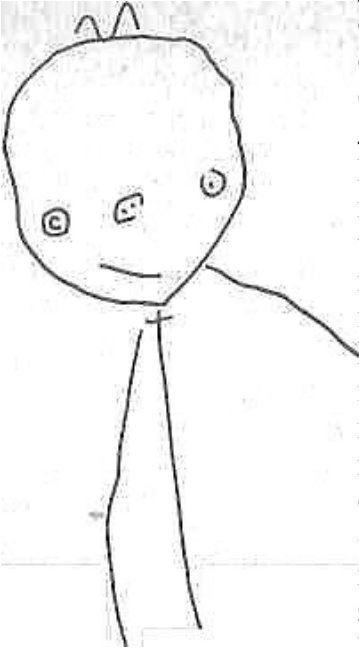
Спочатку егоцентрична мова супроводжує дії, потім випереджає (елемент планування).

Сенситивний для розвитку **уяви**, яка набуває таких темпів розвитку, що вважається новоутворенням пізнавальної сфери цього віку. Стимулами є різні види продуктивної діяльності (конструювання, ліплення, малювання тощо), прослуховування казок. Казкотерапія добре долає в дітей високий рівень тривожності, різноманітні страхи, агресивність, адаптує до різних дитячих колективів. Казкотерапію можна використовувати в роботі з агресивними дітьми, невпевненими, сором'язливими, брехливими, а також у випадках різного роду психосоматичних захворювань. Терапевтична казка відрізняється від звичайної тим, що її вигадують спеціально з урахуванням особливостей дитини.

Починає формуватися довільна **увага**. Для її виховання необхідно постійно нагадувати про необхідність виконання певних фіксованих дій (розпочав роботу – заверши її; узяв якусь річ, використав – поклади потім на місце тощо).

Як вже зазначалося, гра – не єдина діяльність, що впливає на психічний розвиток дитини. Крім того, дитина дошкільного віку під керівництвом дорослого займається навчальною діяльністю, трудовою.

Продуктивна творча діяльність має специфічний вплив на розвиток. Розвиток **графічних образів** починається в ранньому дитинстві, але в дошкільному віці відбувається істотний прогрес. Малюнок дорослого відображає лише ті властивості предмета, які можна сприйняти зорово. Дитина ж використовує весь досвід. Вона малює, опускаючи частини й деталі, які йому здаються неважливими. Так, нерідко діти трикутник після його обстеження малюють у вигляді овалу та відходять від нього коротенькими рисками на знак кутів. Такі зображення гострокутних фігур пояснюють спробами пристосувати для цієї мети графічний образ у вигляді замкнутої колоподібної лінії.

i

Дітям пропонували розглянути опудало білки. Кожна дитина одержала можливість пограти з білочкою, розглянути її мордочку, лапки, погладити її шерсть. Водночас вона залишалася в повному невіданні щодо того, для чого йому дали білку. Хвилин через п'ять у дитини забирали білочку й пропонували намалювати її. Виявилося, що дітям у рівній мірі властиво спиратися як на зорове, так на рухово-дотикове знання про предмет. Сергійко дивиться на білочку, доторкається до її лапок: «Ніжки». Проводить рукою по шерстці: «М'якенька». Пальчиком забирається в шерсть: «М'яко». Посміхаючись, гладить білочку.

Після того як білочку забрали й запропонували її намалювати, Сергійко, взявши олівець, став болісно міркувати, як намалювати. Проводить лінії. Потім раптом зрозумів, малює лапки: «Ніжки. Ось ». Зверху розмашистими лініями зображує хутро. Пояснює: «Це вона м'якенька». Малюнком задоволений цілком.

Стадії зображувальної діяльності: стадія каракулів (ранній вік), примітивних зображень (схожість віддалена, зрозуміла переважно дитині), схематичне зображення (з 4–5 років, наприклад, головоног – крапка-крапка-огірочок), стадія правдоподібних зображень (мають функціональний зміст, наприклад, людина щось тримає).

У віці 5–7 років освоєння образного світу в малюнку також відбувається – від людини до його оточення. Пропорції першими встановлюються саме в людській фігурі. Характерний малюнок цього періоду: висока велика людина поряд із

маленьким багатоповерховим будинком і маленькою легковою машиною.

Отже, когнітивні новоутворення – уява, поява довільності пізнавальних процесів.

5. Розвиток особистості та самосвідомості дошкільника. Новоутворення дошкільного віку. Супідрядність мотивів

Передумова розвитку самосвідомості – відділення себе від інших людей, яке відбувається вже наприкінці раннього дитинства. Прагнучи бути «як дорослий», дитина усвідомлює відсутність можливостей (криза 3 років). Для того щоб навчитися правильно оцінювати себе, дитина повинна спочатку навчитися оцінювати інших людей, на яких він може дивитися як би з боку. Самооцінка спочатку формується за принципом «Я хороший, тому що мама так говорить». *Чи важливо, щоб мама так говорила? – Так, це база для формування позитивної самооцінки в майбутньому.*

Поступово оцінка вчинків і якостей персонажів відокремлюється від загального ставлення до них, починає будуватися на розумінні ситуації й того значення, яке мають ці вчинки та якості. Прослухавши казку «Теремок», дитина відповідає на питання: «Добре чи погано вчинив ведмідь?» – «Погано». «Чому він погано зробив?» – «Тому що розчавив теремок». «Тобі ведмідь подобається чи ні?» – «Подобається. Я люблю ведмедиків».

Рефлексія дитини хоча й розвинена достатньо, але він звернений до зовнішнього світу більше, ніж на самого себе. Дитина здатна брехати, заздрити, усвідомлюючи негативний зміст заздрості.

Усвідомлення себе в часі починається з раннього дитинства. Про себе в минулому й майбутньому судити легше – у минулому більш об'єктивно, у майбутньому – з позитивом.

Особистісні новоутворення дошкільника:

- *супідрядність мотивів* – спроможність дошкільника підпорядковувати поведінку одному домінуючому мотиву над іншими, менш вагомими (*коли ви приходите на заняття, хоча хотіли б поспати*). Особистісні мотиви є домінуючими, хоча соціальні мотиви теж формуються;
- *внутрішні етичні інстанції* – засвоєні дошкільником моральні норми, формуються моральні мотиви (у 3 роки дитина пояснює, що битися не можна, бо попадеш в око, а у 6 – бо соромно ображати друга);
- *довільність поведінки*;
- *адекватна самооцінка*. Відбувається диференціація образу «Я»: статево-рольова ідентифікація, усвідомлення своїх фізичних і психічних якостей, соціальних груп.

До 3 років діти пов'язують стать із зовнішнім виглядом, пізніше діти усвідомлюють незворотність статевої належності, що стать не змінюється з часом, зі зміною одягу. Розвиваються відмінності в спрямованості спілкування хлопчиків і дівчаток, доброзичливість до дітей своєї статі.

Супідрядність мотивів. Між різними видами мотивів складається супідрядність, ієрархія, мотивів: одні з них набувають більш важливого значення для дитини, ніж інші.

Мотиви поведінки дитини істотно змінюються впродовж дошкільного дитинства. Молодший дошкільник здебільшого діє під впливом ситуативних почуттів і бажань на даний момент. Вчинки старшого дошкільника стають набагато більш усвідомленими. Трирічний малюк кидає курям крихти, щоб подивитися, як вони збігаються та клюють, а шестирічний хлопчик – щоб допомогти матері по господарству.

Види мотивів дошкільника:

1. Домінують насамперед мотиви, пов'язані з інтересом дітей до світу дорослих, з їх прагненням діяти, як дорослі.

Бажання бути схожим на дорослого керує дитиною в рольовій грі.

2. Мотиви ігрові, пов'язані з інтересом до самого процесу гри. Будь-яку справу дитина може перетворити на гру. Наприклад, дітям пропонували із зображень 4 предметів людини, лева, коня й воза - відібрати «зайве». Діти в цих умовах вважали зайвим лева й так пояснювали: «Дядя запряже коня у віз і поїде, а навіщо йому лев? Лев може з'їсти і його, і коня, його потрібно відправити в зоосад».

3. Мотиви встановлення та збереження позитивних взаємин із дорослими та іншими дітьми – бути схваленим.

4. Мотиви самолюбства, самоствердження – трансформуються з бажання копіювати дорослого, одужати його рівень авторитету. Виявляються в прагненні головних ролей в іграх. У 5–7 років діти приписують собі всі відомі їм позитивні якості, перебільшують свою сміливість, силу і тощо. (може підняти «навіть слона»). Самоствердження може втілюватися в негативізмі та агресивних формах поведінки (*бачили, як діти падають на підлогу, б'ються в істеричі?*).

5. Формування пізнавальних і змагальних мотивів Чомучки. Нерідко діти не лише запитують, але намагаються самі знайти відповідь, використовувати свій маленький досвід для пояснення незрозумілого, а часом і провести «експеримент» (*хто що дивився, наприклад, що всередині іграшки, що за шпалерами?*) Змагальні мотиви розвиваються зі зростанням спільної діяльності з однолітками.

6. Моральні мотиви, мотив корисності – допомога іншим людям («бо мамі важко»).

Супідрядність мотивів – основне особистісне НО.

6. Криза семи років

Криза 7 років є проявом внутрішньої логіки розвитку (генної програми організму), тобто це закономірне явище в психічному розвитку. Це не адаптація до школи, а типова вікова криза. Перебіг кризи 7 років не залежить від якоїсь однієї

соціальної детермінанти, зокрема від вступу до школи. Безперечно, що такий зв'язок існує, однак сумнівно розглядати його як основну причину, яка формує її зміст. Поведінка дитини втрачає дитячу безпосередність. Симптомами кризи є манірність, блязнювання, кривляння дітей, що виконують захисні функції від травмувальних переживань. Дитина починає орієнтуватись у своїх почуттях і переживаннях, ставитися до самої себе на основі узагальнення переживань.

Психологічний зміст цих особливостей поведінки полягає в усвідомленні правил, у підвищенні внутрішньої цінності самостійно організованих самою дитиною дій. Одне з основних новоутворень – потреба у соціальному функціонуванні, здатність до заняття значущої соціальної позиції.

У кризі 7 років як віковій нормативній кризі розрізняють:

1. Позитивний симптомокомплекс: домагання ролі дорослого, усвідомлення ролі школяра, прагнення до самостійності, переживання власних успіхів або невдач, співпереживання, часткова втрата дитячої безпосередності.

2. Негативний симптомокомплекс:

1) блок пасивного самоствердження в системі соціальних відносин: відзначається прямою протидією впливу оточення шляхом вибору обмеженої кількості позицій опору (упертість, негативізм);

2) блок активного самоствердження в системі соціальних відносин, що відзначається прагненням до вибору необмеженої кількості позицій опору, які принесли б максимальний результат для задоволення власних потреб (дратівливість, хвалькуватість, хитрощі);

3) нейтральний блок, який полягає в невмінні або небажанні зосередитися на процесі здійснення діяльності, предметах і явищах навколишньої дійсності (лінощі, недбалість).

За цим симптомокомплексом розгортаються позитивні зрушення в особистості, чого не відбувається в стабільних вікових періодах.

7. Психологічна готовність дитини до навчання в школі

Важливими є НО дошкільного віку – сформованість бажання вчитися, інтересу до знань та наявність позитивних емоцій від пізнання нового.

Психологічну готовність до школи визначає зрілість психіки, яка передбачає:

- 1) інтелектуальну готовність;
- 2) особистісну готовність;
- 3) соціально-психологічну готовність;
- 4) вольову готовність.

Психологічна готовність до школи не має нічого спільного з тим, чи вміє дитина читати (і як швидко), а також рахувати (і до скількох). Основним критерієм називають новоутворення дошкільника *внутрішня позиція школяра*, що являє собою сплав пізнавальної потреби в спілкуванні на новому рівні. Мотиваційна готовність до навчання в школі передбачає потребу в досягненні успіхів, яка повинна переважати над страхом невдач і відповідно зменшувати тривогу дитини в ситуаціях випробування здібностей або змагань, відповідну адекватну самооцінку та рівень домагань, який відповідає реальним можливостям дитини.

За деякими даними майже третина дітей семирічного віку не зовсім готова до школи. Залишаючись за рівнем свого психічного розвитку дошкільниками, багато з шестирічок вступає до школи та включається в навчальну діяльність. Часто виявляють високу пізнавальну активність, яка може бути основою для успішного навчання, однак за даними фізіологічних досліджень навчання дітей сьомого року життя не має негативного ефекту лише при відповідній організації навчального процесу та певних методичних підходах.

ТЕМА 7. ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Теоретичні поняття: навчальна діяльність, довідність, абстрактне мислення, мнемонічна задача, самопізнання, рефлексія, соціалізація, адаптація до навчання в школі, шкільні вимоги до дитини, дезадаптація, гіперактивність.

План

1. Анатомо-фізіологічні особливості дитини молодшого шкільного віку.
2. Соціальні детермінанти розвитку дитини молодшого шкільного віку.
3. Особливості навчальної діяльності дитини в початковій школі.
4. Розвиток пізнавальних процесів дитини молодшого шкільного віку. Поява абстрактного мислення.
5. Розвиток самосвідомості дитини молодшого шкільного віку.
6. Адаптація дитини до школи. Початкова шкільна дезадаптація: ознаки, вияви та способи корекції. Проблема гіперактивності дитини.

Список літератури

1. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій). навч. посіб. вид. 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 39–48.
2. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006.
3. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє, переробл. та допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.
4. Сахно П. І., Білодід С., Подолкова С. В. Соціальний інститут сім'ї в процесі навчання дітей. Соціально-гуманітарні

аспекти розвитку сучасного суспільства: Матеріали восьмої Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 16–17 квітня 2020 р.) / уклад. М. М. Набо. Суми : Сумський державний університет, 2020. 415–420 с.

Обов’язкове додаткове усне завдання – пригадати власний перший клас. Із якими емоціями ви йшли до школи (хочу, страшно, не розуміння тощо)? Що найбільше вразило? Який був ваш перший учитель?

На парі об’єднати в підгрупи й відзначити складові навчальної діяльності загалом (з погляду психології, що значуще особистість учня, учителя, мотивація, зміст навчання тощо). Другий етап – проаналізувати ці складові в молодшій школі на власному прикладі.

Додаткове повідомлення (одна на вибір)

Порівняти особливості молодшої школи в Україні та закордоном (мінімум 2 країни на вибір студента).

1. Анатомо-фізіологічні особливості дитини молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік називають вершиною дитинства. Цей віковий період з’явився із запровадженням обов’язкового шкільного навчання. Хронологічна межа початку молодшого шкільного віку в Україні становить 6–7 років. В окремих країнах навчання починається з 5 років (Велика Британія, Ізраїль). Триває до 10–11 р.

Мозок дитини в 10 років за вагою становить 95 % мозку дорослого. Відбувається функціональне вдосконалення мозку. Так, до семи років завершується морфологічне дозрівання лобного відділу великих півкуль, що створює сприятливі

можливості для здійснення довільної поведінки. Дитина водночас легковажна, наївна та починає втрачати безпосередність. Поступово змінюється співвідношення процесів збудження та гальмування; процес гальмування стає дедалі сильнішим, хоча як і раніше переважає процес збудження, та молодші школярі високою мірою збудливі та імпульсивні.

Зростає функціональне значення другої сигнальної системи (мова набуває того самого значення, що й для дорослого). Основні властивості нервової системи за своїми характеристиками наближуються до властивостей нервової системи дорослих, хоч самі по собі ці характеристики ще не дуже стійкі.

Збільшення росту й ваги, витривалості, життєвої ємності легень йде досить рівномірно та пропорційно.

Кісткова система молодшого школяра ще знаходиться на стадії формування – окостеніння хребта, грудної клітки, таза, кінцівок ще не завершено, у кістковій системі ще багато хрящової тканини.

У цьому віці також відбуваються істотні зміни в органах і тканинах тіла, що підвищує фізичну витривалість дитини. Розвиток крупних м'язів випереджає розвиток дрібних, тому дітям важче дається точність і координація рухів.

Молодші школярі емоційно збудливі, характеризуються різким падінням працездатності через 25–20 хвилин уроку й після 2 уроку. *Хтось відвідував групу подовженого дня? Як ви сприймали? Важко було?*

2. Соціальні детермінанти розвитку дитини молодшого шкільного віку

Як і дошкільний вік, це сенситивний період соціального розвитку дитини.

Основною особливістю цього віку є *зміна соціальної позиції* особистості: вчорашній дошкільник стає учнем, членом шкільного й класного колективів, де потрібно додержуватися нових норм поведінки, уміти підпорядковувати свої бажання новому розпорядку тощо.

Соціальна ситуація психічного розвитку молодшого школяра відзначається системою вимог та очікувань дорослих щодо інтеграції дитини в шкільне середовище. Змінюється позиція як дитини, так і дорослих, насамперед, батьків. Дорослі очікують від дитини більшої самостійності, відповідальності, витривалості. Значно зростає обсяг обов'язків дитини. З іншого боку, молодший школяр, усвідомлює соціальну значущість свого навчання в школі, вважаючи його необхідним етапом підготовки до дорослого життя. Найавторитетнішою особою серед оточення стає вчитель

ССР – «дитина–вчитель». Пригадуєте, як для вас думка вчителя була важливішою, ніж батьків? Що ви скажете мамі на консультації, яка скаржиться, що її думка знецінена, а дитина повністю орієнтується на вчителя?

Характерна риса спілкування з педагогом – визнання дітьми беззаперечного авторитету педагога, що ґрунтується на комплексі факторів: поширення авторитетності всіх дорослих для дитини, визнання вчителя як носія численних знань, організатора діяльності школярів, сприймання педагога як суб'єкта оцінювання та виховного впливу на дитину.

Спілкування з однолітками в молодшому шкільному віці стає в абсолютно новою та цілком особливою діяльністю, предметом якої є інша людина, пізнання цієї людини, а також пізнання самого себе шляхом порівняння з нею.

Центральне психологічне новоутворення молодшого шкільного віку – *орієнтація на групу однолітків*, з'являється приблизно в 3 класі. У цьому віці переплетені стосунки вікової приязні до однолітка й стосунки суперництва: з одного боку, дитина хоче бути, як усі, з іншого – бути краще, ніж усі.

У кожному колективі для кожної дитини існує три кола спілкування. У першому колі спілкування знаходяться ті діти, які є для конкретної дитини об'єктом постійних стійких виборів. Це діти, до яких вона відчуває стійку симпатію, емоційне тяжіння. Серед них є ті, хто зі свого боку симпатизує цій дитині. Тоді їх об'єднує взаємний зв'язок. У деяких дітей взагалі може не бути жодного товариша, до якого він відчував би стійку симпатію, тобто, у цієї дитини немає в колективі першого кола бажаного спілкування. Усі діти, до яких дитина відчуває більшу чи меншу симпатію, належать до другого кола її спілкування в колективі. *Проаналізуйте вашу групу, як у вас?*

Для класного колективу характерна статусність (соціометрія Дж. Морено). Статуси можуть бути сприятливі («зірка», «обраний», «прийнятий») і несприятливий («неприйнятий», «ізгой»). *Як ви думаєте, як позначається негативний статус на навчальних успіхах дитини? – Характерні крайні позиції – або компенсувальні зусилля, або неприйняття школи в цілому.*

Зазвичай діти починають спілкуватися, відчуваючи симпатію, *спільність яких-небудь інтересів. Чи були у вас друзі в молодшій школі, із якими ви втратили зв'язки?* Характерна ознака взаємин дітей молодшого шкільного віку полягає в тому, що їхня дружба здебільшого ґрунтується на спільності зовнішніх життєвих обставин і випадкових інтересів; наприклад, вони ходять в одну школу чи навіть клас, поруч живуть,

відвідують разом гуртки. Діти 9–10 років уже глибше усвідомлюють певні якості особистості, характеру.

Новоутворення молодшого шкільного віку – соціально-психологічний феномен дружби як індивідуально-виборчих глибоких міжособистісних стосунків дітей, що характеризуються взаємною прихильністю, що ґрунтується на відчутті симпатії та безумовного прийняття іншого.

У молодшому шкільному віці характерно розширення джерел соціалізації, показником якої називають не те, чи пам'ятає постійно людина про свою референтну групу, а та реакція цієї групи, на яку індивід орієнтується. Якщо важливим є те, чи буде покарання за дії, які не схваляють, тоді індивід не досяг справжньої соціалізації; якщо ж людина переживає за оцінку інших щодо етичності її поведінки, то соціалізації досягнуто.

Гендерна соціалізація молодших школярів характеризується специфікою стосунків на різних типах взаємин. *Чи дружили дівчата з хлопчиками й навпаки у дитячому садку? У першому класі? А в 5–7 класах? Упродовж цього віку відбувається гендерна сегрегація.*

3. Особливості навчальної діяльності дитини в початковій школі

Як сприймають шкільне навчання діти у віці до 10 років? – Як серйозну працю.

ПВД – **навчальна діяльність** – діяльність суб'єкта щодо оволодіння узагальненими способами навчальних дій і саморозвитку в процесі вирішення навчальних завдань, спеціально поставлених викладачем, на основі зовнішнього контролю й оцінювання, які переходять у самоконтроль і самооцінку.

Структура навчальної діяльності:

- мотивація (для першокласників характерні широкі соціальні мотиви, які швидко втрачають силу до кінця першого класу, а також особистісні – похвала, оцінка, інтерес тощо);
- навчальні задачі (моделювання проблеми, учбові задачі в певних ситуаціях у різній формі завдань);
- навчальні дії та операції, за допомогою яких учні оволодівають змістом освіти;
- контроль, який переходить у самоконтроль;
- оцінка, що переходить у самооцінку (оцінка зі знака успіху (неуспіху) в пізнавальній діяльності дитини перетворюється на знак, який оцінює особистість в цілому).

Також додають навчальну мету (засвоєння певних знань, умінь та навичок) та особливості спілкування учнів з учителем та між собою.

Основна відмінність навчальної задачі від усяких інших завдань у в тому, що її мета та результат полягають у зміні самого суб'єкта, а не предметів, із якими діє суб'єкт.

Розвиток молодшого школяра в процесі навчання забезпечується передусім *змістом* останнього. Однак один і той самий зміст по-різному засвоюється дітьми й по-різному (залежно від методу навчання) впливає на їхній розвиток.

Навчання впливає на розвиток молодших школярів і всією своєю організацією. Воно є формою їх *спілкування* з учителем та ровесниками.

Існує особлива проблема – сформувати правильне *ставлення до навчання*. Якщо сприймати навчання як гру, швидко настає розчарування. *Хто ставився до навчання як до роботи? Хто вчився заради батьків? Кому було цікаво?* Найбільш обґрунтованою визнають позицію сприйняття

навчання як важкої, але цікавої праці. На перших порах учні початкової школи добре вчаться, керуючись своїми стосунками в родині, іноді дитина добре вчиться завдяки взаєминам у колективі. Велику роль відіграє й особистий мотив: бажання одержати гарну оцінку, схвалення вчителів і батьків. Лише після виникнення інтересу до результатів своєї навчальної праці формується інтерес до змісту навчальної діяльності, до набуття знань.

У молодшому шкільному віці навчальна діяльність спрямована на зміну самого себе як суб'єкта навчання. Структура навчальної діяльності складається поступово, відповідно до того, як учні навчаються її здійснювати, виробляючи перші вміння вчитися.

4. Розвиток пізнавальних процесів дитини молодшого шкільного віку. Поява абстрактного мислення

Провідне когнітивне НО віку – довільність пізнавальних процесів.

Уся навчальна діяльність молодших школярів суворо цілеспрямована. У початкових класах стимулює насамперед розвиток психічних процесів безпосереднього пізнання навколишнього світу – *відчуттів і сприймань*.

Сприймання учнів початкової школи стає все більш цілеспрямованим, довільним та осмисленим процесом. Хоча для молодших школярів властиві прояви дитячого *синкретизму* (нерозділеність сприймання, фіксація об'єкта на основі якоїсь випадкової його деталі – наприклад, діти плутають 6 і 9), формується *спостережливість* як якість сприйняття.

Пам'ять набуває рис довільності та стає свідомо керованою. Молодші школярі за сприяння вчителя починають оволодівати мнемонічними прийомами: використовують

асоціативні зв'язки, план, опорні схеми, малюнки, повторення тощо. *Характерна вправа – запам'ятовування 10 не пов'язаних слів: стеля, яблуко, сніг, дерево, колесо, голуб, життя, чоботи, листівка, риба. Один раз прослухати чи побачити та відтворити.*

Навчальна діяльність викликає зростання концентрації, стійкості та обсягу *уваги*, сприяє формуванню її довільності. В учнів початкової школи зростає швидкість створення образів *уяви*, збільшується їх точність та детальність.

Г. С. Костюк особливо акцентував значимість появи читання «про себе».

Ж. Піаже: у період від 6 до 11 років **мислення** дитини досягає стадії конкретних операцій і стає все більш схожим на мислення дорослих. Хоча провідним видом мислення молодших школярів залишається наочно-образне, однак учіння забезпечує зростання абстрактних компонентів. У ході навчання учні початкової школи використовують практично всі операції мислення, особливо активно порівняння, аналіз та синтез, узагальнення та конкретизацію. Доступними та правильними для дітей цього віку є базові мисленеві форми – поняття, судження, міркування та умовисновки. Це сенситивний період формування *теоретичного (абстрактного) мислення*. Цей вік є сенситивним для розвитку понятійного мислення, адже в молодших школярів мислення діє через пам'ять на основі конкретних прикладів.

У розвитку логіки дитини синтез відстає від аналізу (А. Валлон). Це виявляється і в характерній помилці, яку назвали «коротким замиканням». Вона полягає в тому, що дитина утруднюється встановити зв'язки між всіма умовами задачі, охоплює аналізом частину умов задачі.

5. Розвиток самосвідомості дитини молодшого шкільного віку

Емоційна сфера молодшого школяра істотно змінюється у зв'язку зі зміною образу життя дитини. Джерелами емоційних переживань у цьому віці стають переважно навчання, гра та спілкування. Перебування в середовищі вчителя та ровесників породжує стримування, приховування своїх актуальних емоційних переживань, що психологи називають синдромом *втрати дитячої безпосередності*. Емоційна децентрація – спроможність молодшого школяра відволікатися від власних емоційних переживань і сприйняти емоційний стан іншої людини.

У період молодшої школи новоутворення дитини: розвиток рухових навичок, розвиток маскулітності-фемінності. Однак базовими новоутвореннями психіки молодшого школяра є довільність як особлива якість психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексія. Саме завдяки їм психіка молодшого школяра досягає рівня розвитку, необхідного для подальшого навчання в середніх класах, для переходу до підліткового віку з його особливими вимогами та можливостями.

Рефлексія – новоутворення психіки молодшого школяра, що виявляється в його здатності до самоаналізу розумової діяльності та поведінки.

Внутрішній план дій – спроможність молодшого школяра здійснювати попереднє, мислене планування подальших дій.

Упродовж цього вікового періоду відбувається зменшення імпульсивності поведінки дитини, зростає її дисциплінованість, самостійність, витримка й наполегливість. На основі цілеспрямованого виховного впливу дорослих та власної активності молодшого школяра, в кінці періоду він виявляє стабільну здатність до **самоконтролю** – спроможність

до свідомого управління дитиною власною психічною та поведінковою активністю.

У молодшому шкільному віці інтенсивно формуються всі групи рис характеру (інтелектуальні, вольові, моральні та емоційні).

Я-образ дитини починає диференціюватись на Я-реальне (уявлення про себе зараз, теперішнього) та Я-ідеальне (образ себе в майбутньому). Навчання в школі сприймається дитиною як засіб саморозкриття, самоактуалізації своєї особистості.

Під впливом навчання та спілкування з ровесниками інтенсивно розвиваються когнітивний та афективний компоненти *самооцінки*, які корелюють із рівнем навчальної успішності (дитина, що гарно навчається, більш впевнена в собі. І навпаки, більш впевнена в собі дитина старанніше навчається).

Модель *розвитку самопізнання*:

1. інтеграція (об'єднання) образу світу й самого себе;
2. актуалізація наявних у дитини знань про самого себе (потреба в самопізнанні та соціальному досвіді в навчальній діяльності);
3. рефлексія власної пізнавальної діяльності, спрямована на усвідомлення Я-образу.

6. Адаптація дитини до школи. Початкова шкільна дезадаптація: ознаки, вияви та способи корекції. Проблема гіперактивності дитини

У психолого-педагогічній літературі проблему адаптації вивчали на різних рівнях – від розкриття змісту поняття до виявлення особливостей її прояву в різних видах діяльності (В. Мерлін, Я. Стреляу) та чинників, які детермінують цей процес у тих чи інших умовах (О. Мороз, М. Ратгер). Проблемам соціальної адаптації та дезадаптації особистості

присвятили свої праці К. О. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевский, Л. В. Дзюбко, О. Ф. Колісецька, С. М. Рула та ін. Питання профілактики дезадаптації особистості в умовах навчального закладу досить широко репрезентоване в працях українських науковців: О. О. Єжова, Л. В. Кальченко, Л. І. Міщик, В. М. Оржеховська тощо.

Адаптація з латинської *adapto* означає пристосування. В аспекті людського буття адаптацію найчастіше розглядають у двох ракурсах: як пристосування організму до умов середовища, спрямоване на збереження гомеостазу, та як пристосування органів відчуттів до особливостей впливу стимулів зовнішнього середовища для їх оптимального сприйняття та збереження рецепторів від надмірного навантаження. Згідно з концепцією Ж. Піаже, адаптація – єдність протилежно спрямованих процесів: акомодатії (модифікацію функціонування організму відповідно до середовища) та асиміляції (змінює компоненти цього середовища відповідно до організму).

Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) розуміють соціальний розвиток особистості як самоактуалізацію Я-концепції.

Адаптація першокласника відбувається на трьох взаємозалежних *рівнях*: фізіологічної адаптації, психологічної і соціальної.

Психологічна адаптація являє собою процес мотивації адаптивної поведінки людини, формування мети й програми її реалізації в ситуаціях, що відзначаються значною новизною та значущістю. Соціальну адаптацію розглядають як завершальний, підсумковий етап адаптації в цілому, на якій учень повинен пристосуватися до вимог тих соціальних груп. Виділяють 4 етапи:

- урівноваження (людина та група проявляють взаємну терпимість);
- псевдоадаптація (зовнішнє прийняття правил і норм);
- пристосування (визнання та прийняття систем вподобань нової соціальної спільноти, взаємні поступки);
- уподібнення (переорієнтація особистості, трансформація колишніх поглядів, орієнтацій, установок відповідно до нової ситуації).

Соціально-психологічна адаптація дитини – активне пристосування індивіда до нових умов та оточення, перебудова пізнавальної, мотиваційної, а також емоційно-вольової сфер особистості під час переходу до шкільного навчання.

Дослідники називають багато *критеріїв* оцінювання процесу адаптації. Л. С. Гармаш пропонує оцінювати за навчальними успіхами. С. В. Андрійчук визначає три рівні соціальної адаптованості: достатній, середній і високий за 4 критеріями: соціально-поведінковий (соціальний статус), емоційно-вольовий (саморегуляція), когнітивний (розвиток пізнавальних процесів), анатоμο-фізіологічний (стан здоров'я).

Серед вагомих критеріїв можна назвати сформованість *внутрішньої позиції школяра* – сформоване загальне позитивне ставлення дитини шестирічного віку до шкільного навчання, її готовність до виконання вимог учителя, визнання його авторитету. На формування внутрішньої позиції впливає позиція батьків, учителя, а також внутрішня готовність дитини до навчання.

Соціальна *дезадаптація* – це процес утрати особистістю чи несформованість у неї соціально значущих якостей, що перешкоджає успішному пристосуванню до умов соціального середовища. Під соціально дезадаптованими розуміють дітей недисциплінованих, педагогічно або соціально занедбаних,

важковиховуваних, із відхиленням у поведінці, схильних до правопорушень тощо.

Різні дослідники говорять про досить високу частку дезадаптованих молодших школярів (від 20 % до 56 % учнів молодших класів відчувають труднощі у звиканні).

Гіперактивний синдром визначає надмірну активність, рухливість, неможливість тривалого зосередження на чомусь. Класифікують як синдром дефіциту уваги.

Детермінанти початкової шкільної дезадаптації поділяють на зовнішні (ставлення учителя, батьків, програмні недоліки) та внутрішні (невмотивованість дитини, когнітивна незрілість, вольова незрілість). Базовою причиною є порушення в формуванні «Я-концепції», саморегуляції. Емоційно-особистісні проблеми школярів (тривожність, низька самооцінка, порушення взаємовідносин у родині та класному колективі, небажання вчитися) в більшості випадків є наслідками. Це призводить до виникнення та закріплення в індивіда таких особистісних новоутворень, як негативізм, агресивність, підозрілість, зазнайство.

Корекційно-розвивальна робота з дезадаптованими першокласниками поєднує в собі групову та індивідуальну роботу. Робота психолога з дезадаптованими першокласниками спрямована на зняття тривожності, формування навичок самоконтролю та планування, самоорганізації в довільних видах діяльності, розвиток навичок довільного контролю за власною діяльністю.

Мета програми: допомогти першокласникам усвідомити себе в ролі учня; розвинути навички навчального співробітництва, взаємодії, розвинути комунікативні здібності дітей; подолати інтелектуальні труднощі та час навчання в школі; розвинути творчий потенціал кожної дитини.

Класифікація типів дітей

1. Агресивні діти, схильні до невмотивованих фізичних та вербальних агресивних реакцій;
  2. Емоційно розгальмовані діти, що бурхливо й демонстративно виражають свої емоції на публіку;
  3. Емоційно вразливі діти, що потерпають від сором'язливості, вразливості, образливості й тривожності.
- Результативність психопрофілактики та психокорекції у молодшому шкільному віці досить висока.

ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Теоретичні поняття: підліткова криза, «скачок росту», «гормональна буря», «реакція групування з однолітками», дружба, кумир, захоплення, егоцентризм, самовиховання, самосвідомість, моральність, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, адиктивна поведінка.

План

1. Криза підліткового віку. Провідні концептуальні підходи до розуміння підліткової кризи.
2. Анатомо-фізіологічна перебудова організму підлітків та її вплив на психічний розвиток.
3. Соціальна ситуація розвитку та провідний вид діяльності підлітка. Значення ровесників у психічному розвитку підлітка.
4. Особливості спілкування підлітків із дорослими.
5. Формування особистості підлітка. Розвиток самосвідомості та самооцінки.

6. Специфічні прояви пізнавальних процесів у підлітковому віці.

7. Девіації підлітків: делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, втеча з дому.

Список літератури

1. Вікова психологія: навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук., О. П. Коханова, О. В. Пасєка Київ : Центр учбової літератури, 2012. С. 185–213.

2. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє переробл. і допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.

3. Кубишко І. Особливості прояву негативізму у підлітковому віці. Перший крок у науку: матеріали XIV студентської конференції, м. Суми, 24. 05. 2023 р. С. 282–284.

4. Сахно П. І., Лутцева М. Рівень інтернет-залежності в осіб підліткового та юнацького віку в період воєнного стану. X Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів та викладачів Сумського державного університету «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» 27–28 квітня 2023 р. С. 268–273.

Додаткове письмове завдання (одне на вибір)

1. Пройти діагностику акцентуацій характеру, зробити висновки щодо особливостей акцентуйованості характеру.

2. Скласти порівняльну таблицю ціннісних орієнтацій себе як студента в підлітковому віці та одного зі своїх знайомих чи рідних старшого віку, також у віці дорослого та підлітка.

Додаткове повідомлення (одне на вибір)

1. Молодіжні субкультури в сучасному світі.

2. Соцмережі в житті підлітків: переваги й небезпеки

1. Криза підліткового віку. Провідні концептуальні підходи до розуміння підліткової кризи

Психологічні особливості підліткового віку розглядають як кризові та пов'язані з перебудовою в трьох основних сферах: тілесній, психологічній та соціальній. Основна особливість підліткового віку полягає в *неузгодженості процесів* статевого дозрівання, загально-органічного розвитку та соціального формування. Нині ця суперечність посилюється випередженням статевого дозрівання.

Біологізаторські концепції підліткової кризи: підліткова криза – це віддзеркалення суперечностей процесу статевого дозрівання та особистісного становлення підлітка. У цій концепції рупркзкнтвані:

– теорія Стенлі *Холла* (яка теорія *періодизації розвитку? – рекапітуляції*), який відносив підлітковий вік до епохи романтизму;

– Едуард *Шпрангер* вважав підлітковий вік першим, кризовим етапом юнацького, у якому індивід звільняється від дитячої залежності.

– Вільям *Штерн* пов'язував підлітків із явищем «серйозна гра» – перехід від дитячої гри до серйозної діяльності. До серйозної гри належать любовні ігри (кокетство, флірт), вибір професії, спортивні захоплення тощо. Людина молода, поки має мету, до чогось прагне.

Соціологізаторські концепції:

- *Еріх Еріксон* вважав цей період найбільш складним у житті людини, підкреслюючи, що формування цілісності особистості залежить не лише від фізіологічного дозрівання та особистої біографії, а й від духовної атмосфери суспільства.

- *Жан Піаже* вік 11–15 років відносив до періоду останньої фундаментальної децентрації: дитина припиняє розглядати світ у прив'язаності до того, що перебуває в полі зору, і звертає увагу на те, як його можна змінити.

Культурно-історична концепція. Підлітковий вік розглядається крізь призму проблеми інтересів дитини, оскільки відбувається відмирання попередніх інтересів і створення нової біологічної основи для розвитку нових інтересів, йдеться про *домінанту зусилля* (тяга до опору, подолання перепони) й *домінанту романтики* (прагнення до невідомого, ризикованому). *Яке сучасне явище підліткової інтернет-спільноти свідчить на користь цієї теорії? – Групи типу синій кит тощо, які виявляють опір в асоціальній поведінці.*

Криза підліткового віку значно відрізняється від криз інших вікових категорій, вона є найбільш гострою та тривалою, що дає можливість характеризувати цей період як *суцільну кризу*. Це зумовлено особливостями процесу переходу від дитинства до дорослості, який супроводжується якісною перебудовою всіх структур особистості (М. Боришевський, Д. Ніколенко, Л. Проколієнко та ін.).

Водночас змінюються експектації (очікування) суспільства до підлітка, спонукаючи його до погодження своїх потреб з очікуваннями оточення та вимогами соціальних норм. Необхідність такого узгодження викликає значні труднощі, що призводять до виникнення суперечностей у розвитку підлітка. Суперечності підліткового віку можуть загострюватися, зумовлюючи сильні емоційні переживання, порушення в поведінці школярів та їх взаєминах із дорослими та однолітками.

Підкреслюється перехід від спрямованості на світ до спрямованості на самого себе (світ людей через пізнання свого

Я). Прагнення бути дорослим протирічить позиції дорослих, тому виходом є встановлення нового типу взаємовідносин із ровесниками.

Діяльнісний підхід (Д. І. Фельдштейн) виділяє три рівні розвитку підлітка:

1) локально-капризний – 10–11 р. прагнення дитини до самостійності виражається у вимозі визнати їхню дорослість, для якого характерна епізодичність, локальність прояву кризи;

2) правозначущий – 12–13 р. – з'являється потреба в суспільному визнанні, підтвердженні своєї ролі в суспільно значущій діяльності (від Я хочу до Я можу);

3) ствердно-дієвий – 14–15 р. – готовність діяти в дорослому світі, самореалізації.

Істотні властивості індивіда, що розкривають цілісність особистості: потенційна універсальність (усезагальність), що забезпечує можливість засвоєння різного змісту, форм, способів життя в розмаїтті цього змісту, який змінюється історично, онтогенетично, етнографічно, потенційна безкінечність людини, що сприяє в процесі засвоєння та функціонування виходити за межі засвоєного, зокрема й межі власного Я з метою створення нового, процесу творення; здатність до трансцендування як головна властивість особистості; особливий взаємозв'язок з іншими людьми, що характеризує здатність до ототожнення з іншими та відокремлення себе, власного Я - уособлення з іншими і, власне, своїм; ідентифікація та уособлення як єдиний механізм, що визначає розвиток, буття особистості; «ідеальне буття» або здатність до ототожнення та уособлення, здатність бути собою й іншим.

Можливі аспекти підліткової кризи:

- ✓ проблеми із зовнішнім оточенням;
- ✓ проблеми в сім'ї;

- ✓ когнітивні та поведінкові проблеми;
- ✓ емоційні конфлікти;
- ✓ порушення розвитку та особистісні розлади;
- ✓ фізіологічні порушення.

Існують також інші підходи до тлумачення підліткової кризи. Наприклад, Маргатер Мід твердить, що у багатьох підлітків її взагалі не буває.

2. Анатомо-фізіологічна перебудова організму підлітків та її вплив на психічний розвиток

Підлітковий вік у середньому триває з 10 (11) до 15 років і пов'язаний із перебудовою всього організму дитини, зумовленою насамперед статевим дозріванням. Пубертат – період статевого дозрівання – часто об'єднують із поняттям підліткового віку. Розгортання статевого дозрівання, поява вторинних статевих ознак сприяє формуванню почуття дорослості як центрального особистісного новоутворення підлітка, забезпечує активізацію статевої ідентифікації, поживає потяг до спілкування з протилежною статтю.

Відбувається скачок росту (в хлопчиків пік в 14 р., річний ріст близько 101–112 см, у дівчаток пік в 11–12 р., коли зріст збільшується на 8,5 см за рік), для якого характерна «гормональна буря». Активізація діяльності статевих та інших залоз внутрішньої секреції спричиняє інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток.

Прискорюється ріст організму, досягаючи для хлопчиків найвищих показників у 13 років і продовжуючись до 15–17 років. У дівчаток цей процес розпочинається й закінчується на два роки раніше. Зміцнюється м'язово-скелетна система, зростає фізична сила. Помітною є невідповідність розвитку серця, маси

тіла й судинної системи, що не дозволяє постачати потрібну кількість крові до різних ділянок тіла, зокрема до мозку.

Нерівномірне формування опорно-кісткової системи (зростання рук, ніг та голови випереджає темпи розвитку хребта) супроводжується тимчасовою втратою гармонії в рухах, що примушує підлітка переживати сором'язливість, пригніченість, знижує самооцінку. Нерівномірний розвиток кровоносної системи (серце росте швидше, ніж судини) може спричинювати погане самопочуття, головний біль, періодичне зниження розумової працездатності. У нервовій діяльності підлітка процеси збудження переважають над гальмуванням, що викликає часті перепади настрою, підвищену чутливість, дратівливість.

Вага головного мозку наближується до показників дорослої людини. Далі розвиваються специфічно людські ділянки мозку (лобні, частково скроневі та тім'яні), відбувається внутрішньоклітинне вдосконалення кори головного мозку, збагачуються асоціативні зв'язки між різними ділянками мозку. Досконалішими стають гальмівні процеси. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Усе це виражається в розумовій активності підлітка, зростанні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкірки тощо.

3. Соціальна ситуація розвитку та провідний вид діяльності підлітка. Значення ровесників у психічному розвитку підлітка

Зміна соціальної ситуації розвитку – витіснення старого типу взаємин новим, для якого характерні втрата значущості стосунків із батьками, учителями на користь підвищення цінності стосунків з однолітками. Відбувається переорієнтація референтної групи за рахунок включення ровесників. Так

виявляються глибинні потреби підлітків у розгортанні соціально-моральних зв'язків. Спілкування з однолітками сприяє формуванню не лише більш значущого, порівняно з іншими, осередку спілкування, у якому підлітки одержують підтримку й можливості самовираження, а також реалізації потреби у визнанні їх соціальної значущості. Норми та цінності групи однолітків, що є референтною, набувають значення власних норм та істотно впливають на особистісний розвиток.

Двоакість такого положення позначається в наявності протилежних тенденцій – необхідність проявити себе, виокремитися, з одного боку, та потреба відповідати рівню групи, з іншого. Психологія спілкування в підлітковому та юнацькому віці ґрунтується на основі суперечливого сплетення двох потреб: відособлення й потреби в належності, включеності в якусь групу чи спільноту. Підлітки зіштовхуються з необхідністю в конкретних ситуаціях демонструвати, з одного боку, ступінь сформованості високої психологічної надійності, здатності адаптуватися до складних соціальних реалій, високого динамізму суспільних процесів, непередбачуваності глобальних змін. З іншого боку актуалізується завдання самозбереження як особистості, що перебуває в процесі формування, підтримання її цілісності та суверенності. Для підлітків характерне усвідомлення потреби в соціально-психологічній безпеці як необхідної умови морально-психологічного здоров'я та життєвої самореалізації.

Основною за часом діяльністю підлітка залишається учіння, однак мотиви змінюються, а провідним видом діяльності стає інтимно особистісне спілкування. Для підлітка учіння стає насамперед засобом завоювати престиж у ровесників, репутацію хорошого учня.

Поведінка підлітків за своєю суттю є колективно-груповою (**реакція групування**). Спілкування з ровесниками надає дуже важливий специфічний канал інформації, із якого підлітки дізнаються багато необхідних речей, що не повідомляються дорослим. У підлітків трапляється три різних види взаємин:

- ✓ зовнішні, ділові контакти;
- ✓ товариські взаємини, які сприяють взаємообміну знаннями, уміннями, навичками (домінують);
- ✓ дружні зв'язки, які дозволяють вирішувати певні питання емоційно-особистісного характеру. Лише формуються. До закінчення підліткового віку з'являється потреба мати близького друга. У дівчаток потреба в дружніх відносинах виникає на півтора – два роки раніше, ніж у хлопчиків. Підлітки частіше вибирають друзів власного віку.

Спілкування підлітків – це специфічний вид міжособистісних стосунків. Групова гра та інші види сумісної діяльності виробляють необхідні передумови соціальної взаємодії, уміння підкорятись колективній дисципліні і в той самий час відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси із суспільними. Це також специфічний вид емоційного контакту. Усвідомлення групової належності, солідарності, товариської взаємодопомоги не лише полегшує підлітку автономізацію від дорослих, а й дає важливе почуття емоційного благополуччя та – стійкості.

Однолітки стають *референтною групою підлітка*. Почуття самотності, пов'язане з віковими труднощами становлення особистості, породжує в них високу потребу спілкування та групування з ровесниками у товаристві яких вони знаходять чи сподіваються знайти те, у чому відмовляють дорослі: емоційне тепло, порятунок від нудьги й визнання

власної значущості. Напружена потреба в спілкуванні перетворюється в багатьох підлітків на стадне почуття: вони не можуть не лише дня, а й години пробути поза своєю, а якщо своєї немає – якою завгодно компанією.

Типова риса підліткових груп – *конформність* (надзвичайно висока). Відстоюючи свою незалежність від старших, підлітки часто абсолютно не критично ставляться до думки власної групи та її лідерів. Бажання бути, як усі (це винятково свої), поширюється на одяг, на смаки, на стиль поведінки.

У цей період відбувається зміна та закріплення соціометричних ролей дитини в класі, позашкільному спілкуванні, складається особлива внутрішньошкільна та внутрішньокласна ієрархія, що ґрунтується на офіційному статусі учнів. Здобута роль усвідомлюється й позначається на формуванні особистості.

4. Особливості спілкування підлітків з дорослими

Перебудова взаємин із дорослим пов'язана з появою почуття дорослості. Особливо значущим є спілкування з батьками та вчителями.

Це період **емансипації** дитини від **батьків**, відділення. Емансипація може бути емоційною (втрата емоційної близькості), поведінковою (прагнення звільнитися від контролю), нормативною (протилежні цінності, норми).

Батьківський приклад вже не сприймається абсолютно й не критично, як у дитинстві. Ефект «зняття з п'єдесталу» – зменшення авторитетності батьків для підлітка, спричинене його критичним, оцінним ставленням до особистісних якостей і поведінки батьків.

Причини труднощів спілкування батьків і підлітків:

- різниця в досвіді дорослих і підлітків;
- відсутність чітких станів переходу від дитячої залежності до дорослої незалежності та певних правил, які сприяють послабленню батьківської влади, що зумовлено потребами підлітків в автономії.

Найкращі взаємини з батьками складаються, коли батьки додержуються демократичного стилю виховання. Він характеризується тим, що батьки завжди пояснюють мотиви своїх вимог та обговорюють їх із підлітками; влада батьків використовується лише в міру необхідності; цінується як слухняність, так і незалежність; батьки встановлюють правила, але не вважають себе безгрішними; вони прислухаються до думки дитини, але не керуються лише його бажанням.

Характер спілкування з дорослими істотно впливає на особливості самооцінки підлітків. Так, лише у 8,3 % підлітків, які могли довірливо спілкуватися з батьками, неадекватна самооцінка (так чи інакше вони недооцінюють себе). При домінуванні ж регламентованого спілкування неадекватна самооцінка мала місце у 87,9 % випадків.

Проблеми встановлення психологічного контакту підлітка з учителем подібні. Найчастіше вони ґрунтуються на недодержанні певних вимог, наприклад, щодо зовнішності, смислового бар'єру (підліток нібито не чує слів дорослого, якщо вони не співпадають із його внутрішньою потребою).

Причиною може бути недоречний стиль педагогічного спілкування, надто жорсткий чи ліберальний, безвідповідальний. Особливо гостро підлітки реагують на критику в присутності ровесників.

5. Формування особистості підлітка. Розвиток самосвідомості та самооцінки. Моральне становлення особистості підлітка

Почуття дорослості стає центральним новоутворенням підліткового віку. Воно зв'язано з етичними нормами поведінки. З'являється моральний кодекс, який диктує підліткам стиль поведінки та взаємин з ровесниками. Моральний розвиток набуває істотних змін саме в підлітковому віці. Інтелектуальні зміни дозволяють розвиватися власній ієрархії цінностей, яка починає впливати на поведінку підлітка. **Ціннісні орієнтації** починають складатися в складну та стійку систему, що визначає становлення активної життєвої позиції.

Підлітковий період – сензитивний для розвитку потреб, спрямованості особистості, оформлення ідеалів.

Основні потреби підліткового віку:

- 1) потреба в самовираженні;
- 2) потреба вміти щось робити;
- 3) потреба щось значити для інших;
- 4) потреба рівноправного спілкування з дорослими;
- 5) посилення статевої ідентифікації.

Підліток усе більше починає задумуватися про свої власні почуття й думки, аналізує внутрішній стан інших людей. У цьому віці вперше усвідомлюється власна несхожість на інших. Підліток вперше стикається з таким важливим і таємничим психологічним станом, як самотність.

Підлітковий період – це період інтенсивного формування **самооцінки**. У цьому віці люди частіше, ніж будь-коли, стають жертвами синдрому дисморфоманії, дисморфобії (маячення фізичного недоліку), приділяючи велику увагу своїй зовнішності. Стадії розвитку самооцінки підлітка (Д. І. Фельдштейн):

1 стадія (10–11 років): підлітки підкреслюють свої недоліки, переважає критичне ставлення до себе;

2 стадія (12–13 років): актуалізується потреба в самоповазі, загальному позитивному ставленні до себе як до особистості;

3 стадія (14–15 років): виникає оперативна самооцінка, яка визначає ставлення підлітка до себе в теперішній час.

Рефлексія також є надбанням підліткового віку, яка розвивається від епізодичних, ситуативних аналітичних дій до критичного мислення в оцінюванні себе.

Для підліткового періоду характерний пошук **ідентичності**, що означає усвідомлення підлітком самого себе, безперервності в часі власної особистості та виникнення, у зв'язку із цим, відчуття, що інші також це визнають. Формується «Я-концепція» особистості, що вимагає відтермінування цілей, зростання вольової регуляції.

Розвиток волі в цьому віці створює сенситивність до формування основ характеру. Суперечності психічного розвитку підлітків можуть спровокувати акцентуації рис характеру.

За даними С. І. Подмазіна, серед підлітків поширені такі типи акцентуації характеру: гіпертимний, циклоїдний, демонстративний, лабільний, антено-невротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, збудливий та нестійкий. Типовими причинами виникнення акцентуацій характеру підлітків є проблеми фізичного розвитку та помилки сімейного виховання. Важливо, щоб зафіксовані в цьому віці акцентуації піддалися своєчасній психолого-педагогічній корекції, інакше існує ризик їх закріплення.

Моральне становлення особистості підлітка забезпечується формуванням системи ціннісних орієнтацій та розвитком вольових процесів, саморегуляції. Новоутворення

підлітка – самовиховання, яке на цьому етапі формується під впливом дорослого.

6. Специфічні прояви пізнавальних процесів у підлітковому віці

Важливим психічним новоутворенням підліткового віку є розвиток довільності всіх психічних процесів, спричинений передусім новими, вищими вимогами до них із боку навчальної діяльності.

Зростає обсяг **уваги**, її концентрація та стійкість. Водночас підліткам ще важко керувати увагою в умовах підвищених вимог до себе, що зумовлено певною імпульсивністю, властивою віку. Розвиток уваги в цьому віці безпосередньо пов'язаний із формуванням наполегливості, а її зростаюча довільність є прямим проявом вольової активності підлітка.

Відчуття та сприймання підлітка розвиваються та функціонують в органічному взаємозв'язку. У перцептивній діяльності підлітка дедалі більше місце займає саморегуляція, тісно пов'язана з мотивацією. З'являється систематичність сприймання.

Значно зростає обсяг **пам'яті**, причому за рахунок не лише кращого запам'ятовування матеріалу, а й логічного його осмислювання. Пам'ять підлітків, як і їхня увага, поступово набуває характеру організованого, регульованого й керованого процесу. Швидко формується смислова логічна пам'ять.

Характерний розвиток здатності до абстрактного **мислення**, а також зародження творчого мислення. Мислення набуває здатності виробляти гіпотетично-дедуктивні судження (тобто здібності будувати логічні міркування на основі висунутих гіпотез). Розвивається здатність до розумових

експериментів, до розв'язання задач подумки на основі певних припущень тощо.

Розширюються способи утворення образів **уяви**, провідним серед яких стає мовлення, особливо внутрішнє. Зростає вимогливість підлітків до утворень своєї уяви. Важливою формою уяви стає мрія, яка творить образи бажаного майбутнього.

Удосконалення **мовлення** як засобу спілкування відповідає соціальна ситуація розвитку та провідний вид діяльності підлітків. Розвивається чутливість до художнього слова, часто виникає потяг до писання віршів. Мовні дії стають більш контрольованими.

Навчальна діяльність підлітка значно ускладнюється. У процесі вивчення основ наук підлітки переходять від емпіричних узагальнень до теоретичних понять.

7. Девіації підлітків: делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, втеча з дому

Девіація – відхилення від норми. *Що є нормою розвитку підлітка? – Налагодити стосунки з друзями, перше кохання, можливі непорозуміння з батьками й перехід до юнацького віку.*

Делінквентна поведінка – поведінка, пов'язана із правопорушеннями, які не підпадають під карну відповідальність. Підліткова злочинність є окремим видом злочинів. В Україні злочинність серед неповнолітніх за 10 років зросла приблизно у два рази, притому що чисельно кількість підлітків скоротилася. Найчастіше правопорушення неповнолітніх є реакцією на агресію, підбурювання товаришів або протесаною формою поведінки. Серед менш імовірних, але все ж супутніх причин називають розгортання підліткової шкільної дезадаптації. За даними В. В. Гороховського,

підтверджуваними та іншими дослідниками, якщо в молодших класах шкільна дезадаптація зустрічається в 8–10 % випадків, то у підлітків – у 18–20 %.

Адиктивна поведінка – девіантна поведінка, пов'язана з наркотичною чи алкогольною залежністю. За статистикою ВООЗ 57 % дітей світу до 13 років уживають алкоголь, в Україні 64 % дівчат та юнаків віком 15–17 років мають досвід куріння, 87 % – уживання алкоголю, 25 % уживали наркотичні речовини. Залежності підлітків доповнює *гемблінг* – ігроманія.

Існують певні форми типових поведінкових реакцій підлітків на ту чи іншу соціальну ситуацію, що ще не є патологічними, але деколи містять у собі небезпеку пероростання в такі. *Типові девіації підлітків:*

1) реакція опозиції – активний протест. Причиною можуть бути надто високі вимоги, висунуті до підлітка, непосильні навантаження, втрати, нестача уваги з боку дорослих;

2) реакція імітації – проявляється в прагненні наслідувати певний зразок, модель якого диктується, зазвичай компанією ровесників (зразок може бути асоціальним);

3) реакція гіперкомпенсації – проявляється у наполегливому прагненні підлітка досягти успіху тій сфері, у якій він слабкий; невдачі в деяких випадках закінчуються нервовим зривом;

4) реакція емансипації – проявляється в прагненні звільнитись від опіки, контролю та покровительства старших. Вона поширюється й на порядки, закони та стандарти дорослих. Потреба в емансипації пов'язана з боротьбою за самостійність, за самоствердження себе як особистості. У повсякденній поведінці це – прагнення зробити все по-своєму, у крайніх варіантах – утечі з дому;

5) реакція групування – групи підлітків виникають і функціонують за своїми, ще недостатньо вивченими соціально-психологічними законами, серед яких найбільш небезпечною є автономна мораль, яка не збігається з вимогами батьків, школи, законів. Особливо сильна вона в неповнолітніх правопорушників та злочинців. Особливо легко об'єднуються в групи наркомани, соціально розпущені, нестійкі підлітки, які мають досвід асоціальної поведінки. Послаблення впливу сім'ї, особливо батьківського начала, підвищує міру ідентифікації хлопчика-підлітка з групою, створюючи ефект зграї.

Саме для підліткового віку характерним є **синдром втечі з дому** та бродяжництва. Вважається, що сенситивним віком для прояву цього синдрому є 7–15 років. За статистикою хлопці тікають із дому частіше, ніж дівчата, найчастіше діти тікають восени.

Існує два типи таких дітей: підлітки, які одноразово втекли з дому (найчастіше з причини порушення взаємопорозуміння між досить благополучними батьками) та підлітки, які тікають із дому систематично (типово серед сімей, які потребують соціальної опіки). Якщо в першому випадку дитина схильна вести себе розгублено, боїться звернутися по допомогу, то в другому підліток схильний до позерства або «грає в бідолаху».

ТЕМА 9. ПСИХОЛОГІЯ ЮНАЦТВА

Теоретичні поняття: юність, самовизначення, соціальна зрілість, проблема сенсу життя, навчально-професійна діяльність, професійне самовизначення, світогляд, моральність, криза юнацького віку, юнацький максималізм.

План

1. Теорії юнацтва: біологізаторські, психоаналітичні, соціологізаторські. Фізіологічна зрілість людини.
2. Розвиток соціальної зрілості юнаків.
  - 2.1. Особливості спілкування юнаків.
  - 2.2. Проблема конфлікту поколінь і налагодження міжпоколінної наступності.
  - 2.3. Дружба та любов у юнацькому віці.
3. Професійне самовизначення індивіда як варіант провідного виду діяльності в юнацькому віці.
4. Формування світогляду юнаків. Моральний розвиток людини в юнацькому віці.
5. Криза 17-ти років, її детермінація вияви та шляхи подолання.
6. Психологічні особливості студентства.

Список літератури

1. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека Київ : Центр учбової літератури, 2012 С 214–237.
2. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006.
3. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє, переробл. і допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.
4. Тарасова Т. Б. Психологічні особливості студентства : навчально-методичний посібник для магістрантів. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. 50 с.
5. Medvid O., Sakhno P., Sakhno K. Influence of family upbringing in childhood on success in student periodu: ukrainian model. Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького

державного педагогічного університету ім. І. Франка Вип. 54 Т. 1. 2022., С. 321–330.

6. Тарасова Т. Б. До проблеми спілкування студентів першого курсу закладу вищої освіти. *Габітус. Науковий журнал* № 20, 2020 р. с. 272–279. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/20-2020/51.pdf>.

7. Тарасова Т. Б. Особливості емоційної сфери студентів першого курсу закладу вищої освіти. *Габітус. Науковий журнал* № 33, 2022 р. с. 164–169. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/33-2022/29.pdf>.

8. Зінченко О. В. Особливості прояву основних потреб особистості в інтервалі 17–19 років і їх зв'язок із кризою ідентичності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 12. Психологічні науки*. Вип. 38 (62) / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 90–97.

9. Сахно П. І., Лутцева М. *Рівень інтернет-залежності в осіб підліткового та юнацького віку в період воєнного стану*: Х Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів та викладачів Сумського державного університету «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» 27–28 квітня 2023 р. с. 268–273.

10. Сахно П. І. *Кар'єрні орієнтації як усвідомлена позиція та поведінка майбутнього спеціаліста*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологічні вектори розвитку гуманітарної освіти в умовах євроінтеграції освітнього простору: результати і перспективи дослідження», 4–5 жовтня 2019 р., м. Дрогобич. С 106–110.

11. Сахно П. І., Зякун М. *Мотивація в навчанні основа професійного становлення*: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного

суспільства», м. Суми, 19–20 квітня 2018 року. Суми : СумДУ, 2018. С. 479–483.

12. Сахно П.І., Лесик Т.Г. Корекція тривожності у осіб юнацького віку. ГАБІГУС. Науковий журнал Випуск 66. Том 2. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Видавничий дім «Гельветика» 2024.

Додаткове письмове завдання (на вибір)

Доведіть, що ви перебуваєте на етапі юнацького віку (можна у вигляді схеми, таблиці, розгорнутої відповіді)

Топ-10 місць, які потрібно відвідати до закінчення вузу. Проаналізувати, чи ваш вибір доводить, що ви юна людина й чому (до 3 речень)

Топ-20 справ, які необхідно зробити до закінчення вузу. Проаналізувати, чи ваш вибір доводить, що ви юна людина й чому (до 3 речень)

Порівняти, ознаки наступності поколінь у ваших відносинах із батьками та конфлікту поколінь (зараз чи в минулому)

Додаткові усні повідомлення

Проаналізувати приклади Гейл Шихи або інших дослідників кризи 17 років, висловити свою думку.

1. Теорії юнацтва: біологізаторські, психоаналітичні, соціологізаторські. Фізіологічна зрілість людини

Період після підліткового позначають юність. Юність (від 14–15 до 22–23 років) – це період завершення фізичного дозрівання організму, завершальний етап початкової соціалізації особистості. Це перехідний етап між дитинством і дорослим життям.

Біологічні теорії розглядають період юності як період еволюції організму, пов'язаний із завершенням фізіологічного дозрівання.

Психоаналітичні теорії ґрунтуються на баченні психосексуального розвитку індивіда та аналізують процес становлення індивіда як особистості в різному соціальному й культурному середовищі.

Соціологізаторські теорії досліджують процес соціалізації, розширення соціальних ролей юною особистістю, формування ціннісних орієнтацій.

Завершення статевого дозрівання в підлітковому періоду означає початок **фізіологічної зрілості** організму. З одного боку, у період юності ще завершуються процеси росту та розвитку систем організму, з іншого – їх розвиток порівняно збалансовується.

Однак фізична зрілість далеко не завжди супроводжується формуванням соціальної та психологічної зрілості (особливо стосовно акселератів) і тому поширені прояви інфантилізму серед представників ранньої юності. Перехідний, маргінальний характер соціального становища та статусу ранньої юності визначає й характерні психічні особливості юнацтва. Ще актуальними залишаються успадковані від підліткового віку проблеми – захист свого права на автономію від старших, власне вікова специфіка та ін. З іншого боку, самовизначення потребує не так автономії від світу дорослих, як визначення в ньому свого місця, орієнтації в ньому.

2. Розвиток соціальної зрілості юнаків

2.1. Особливості спілкування юнаків

Соціальна ситуація розвитку юнаків може розгортатися через три альтернативні (іноді поєднані) статуси –

старшокласника, студента чи працівника. У кожного статусу є свої плюси чи мінуси.

Старшокласники прагнуть звільнитися від контролю та опікування з боку батьків і вчителів, а також від установлених ними норм і порядків – **емансипації**, автономії в поведінці, емоціях та нормах.

Поведінкова емансипація являє собою потребу та право молодих людей самостійно вирішувати питання, які стосуються їх особисто, і тому передбачає зняття жорсткого регулювання старшими поведінки молоді, особливо у сфері дозвілля.

Емоційна емансипація є потребою та правом молодих людей мати власні вподобання.

Нормативна емансипація являє собою потребу й право молодих людей на власні погляди та наявність таких.

Особливості спілкування юнаків:

- ✓ висока гнучкість соціальних ролей;
- ✓ комунікативне експериментування, прагнення до розширення сфери спілкування, накопичення досвіду;
- ✓ залишається актуальним прагнення перебувати в референтній групі, займати вагомий статус серед ровесників
- ✓ це етап інтеграції в процесі соціалізації, тобто молоді люди намагаються налагодити з ровесниками взаємини, що характеризуються глибокою психологічною близькістю;
- ✓ гетеросоціальність – готовність до спілкування з представниками обох статей тощо.

2.2. Проблема конфлікту поколінь і налагодження міжпоколінної наступності

Досягнення *поведінкової автономії* з батьками призводить до покращення відносин. Започатковане в підлітковому віці прагнення до дорослості посилює

емансипацію юнаків щодо батьків, однак поведінкова автономія юнаків випереджає емоційну, тому вони прагнуть самі контролювати свої дії, але мати емоційну підтримку батьків.

Спілкування молодих людей із дорослими, зокрема з батьками, балансує між **наступністю та конфліктом поколінь**. Наступність у взаєминах юнаків із батьками простежується в питаннях моральних та світоглядних цінностей, гендерних та шлюбних орієнтирів тощо. Конфлікт поколінь зумовлений несхожими, а іноді й протилежними поглядами дорослих та юнаків, є формованими на різних етапах розвитку суспільства. У сферах дозвілля, моди, споживчих та естетичних смаків відмінності між дорослими та юнаками можуть бути доволі істотними. Конфліктні взаємини посилюються й різними віковими психічними особливостями.

Юнацька (молодіжна) субкультура – особливий етико-естетичний пласт, який визначає стиль життя, мислення молодих людей і відрізняється своїми звичаями, нормами та цінностями від уподобань дорослих. Вона може розвиватися в культурному пласті (хіпі), кримінальному (гопники, збори), гедоністичному (мажори) тощо. Відзначається різкістю поглядів, авантюризмом, наявністю атрибутики, часто нетерпінням до інших поглядів.

2.3. Дружба й любов у юнацькому віці

Психологічна цінність юнацької **дружби** в тому, що вона є одночасно школою саморозкриття й розуміння іншого. У юнацькому віці зростання вибірковості дружніх стосунків супроводжується посиленням їх стійкості. Але найважливіше зрушення в юнацькій дружбі – зростання її психологічної інтимності. Для ранньої юності притаманна ідеалізація друзів і самої дружби. Потребуючи сильної емоційної прив'язаності,

молоді людини можуть не помічати реальних якостей партнера, а створюють бажані уявні образи. У подальшому ця тенденція послаблюється.

У перших юнацьких захопленнях вагому роль відіграє фантазія (типово в хлопців вона має еротичний зміст, у дівчат – романтичний). Юнацькі мрії про **кохання** виражають прагнення особистості до тісних емоційних контактів, розуміння, психологічної близькості. Еротичні мотиви в юнацькому коханні часто відділені від психологічної близькості, і саме впродовж юності духовність та сексуальність поєднуються.

Юнацьке кохання характеризується глибшою інтимністю, ніж дружба. Воно передбачає дружбу та потребу фізіологічної близькості, інтимності. Поява коханої людини знижує емоційний запал одностатевої дружби, однак не виключає її важливості для молодого людини.

Через високу роль уяви та фантазій, юнацьке кохання часто відзначається швидкоплинністю.

Функціонально любов у юнацькому віці різноманітна:

- пошук шлюбного партнера,
- спосіб розваги;
- набуття досвіду;
- спосіб соціалізації,
- підвищення статусу тощо.

Так, як і дружба, кохання є дуже значущим для особистісного становлення юнаків через глибинну емоційність, сповідальність, довірливість. Самотність переживається як особистісна проблема, на відміну від дорослих, у юнаків може формувати відчуття неповноцінності.

Отже, у юнацькому віці відбувається **перехід від фізіологічної зрілості до соціальної**.

3. Професійне самовизначення індивіда як провідний вид діяльності в юнацькому віці.

Отже, соціальна ситуація розвитку юності визначається необхідністю життєвого вибору людини. Провідний вид діяльності юнацтва відрізняється залежно від попереднього вибору, але в узагальненому вигляді може бути позначений як **професійне самовизначення**.

Провідний вид діяльності юності – *навчально-професійна або трудова діяльність*.

Здійснення цієї діяльності вимагає *інтелектуального розвитку*. Ж. Піаже вказує на досягнення піку інтелектуальних можливостей у кінці періоду. Це період апогею затребуваності довільної пам'яті та уваги, логічного мислення тощо. У власне юності відбувається становлення *дивергентного мислення*, що свідчить також про послаблення юнацького максималізму. Дивергентне мислення – різновид мислення, який передбачає наявність багатьох однаково правильних і рівноправних відповідей на одне й те саме питання. Новоутворення юності – **критичне ставлення** до інформації.

Навчально-професійна діяльність відрізняється від навчальної мотивами та орієнтованістю на виконання практичних завдань.

Розумовий розвиток юнаків полягає не лише в накопиченні вмінь та змінах окремих властивостей інтелекту, а й у формуванні головного пізнавального новоутворення – індивідуального стилю інтелектуальної діяльності.

Самовизначення – *центральне особистісне новоутворення* раннього юнацького віку, що виявляється як формування його представниками подальшого життєвого плану та способів його реалізації. Е. Еріксон на позначення цього вживає дефініцію **ідентичність** (психосоціальна тотожність) –

баланс, узгодженість між внутрішніми психічними якостями особистості та її соціальними ролями, діяльністю й поведінкою.

Провідним напрямком самовизначення в ранній юності є професійний. Психологічна основа професійного самовизначення – *бажання зайняти внутрішню позицію дорослого*. Велику роль у здійсненні вибору відіграє комплекс факторів:

- внутрішні (інтереси, прагнення, самооцінка тощо);
- зовнішні (референтна група, соціальна підтримка, престиж бажаного шляху, соціально-економічні можливості реалізації в цій професії, працевлаштування тощо).

4. Формування світогляду юнаків. Моральний розвиток людини в юнацькому віці

З питання сутності центральних новоутворень свідомості в ранньому юнацькому віці у вітчизняній психології немає єдиної думки затвердженої. Такими новоутвореннями є формування та розвиток моралі, становлення світогляду й моральне самовизначення. Найважливішими новоутвореннями є розвиток самосвідомості – «відкриття Я», психологічна готовність до життєвого самовизначення. В. Н. Колюцький, А. В. Скрипченко, Л. В. Долинська та ін. центральним новоутворенням свідомості в ранній юності називають самовизначення.

Л. Колберг із юнацьким віком пов'язує третій рівень розвитку **моралі** – автономну мораль, коли моральні норми й принципи стають надбанням особистості, тобто внутрішніми нормами та принципами. Моральні переконання виникають у процесі предметної діяльності, починаючи з підліткового віку шляхом повторення соціальних зразків поведінки. У юнацькому віці переконання на основі розширення життєвого досвіду

перетворюються на мотиви поведінки. Тим самим формується моральний світогляд, як елемент світогляду загалом.

Отже, моральний розвиток, формування ієрархії цінностей, світогляду є найважливішими новоутвореннями юнацького віку. Для формування цих новоутворень характерно:

- оптимізм поступається місцем тверезому оцінюванню;
- сила неприйняття в оцінках юнацтва сильніша, ніж прагнення та вміння створювати своє;
- основний стимул поведінки й діяльності – довіра й справедлива винагорода, що підкріплює почуття власної гідності;
- сильне бажання самовираження;
- іронія як засіб самозахисту.

Передумови формування самосвідомості та світогляду в юнацькому віці

1. Відкриття юнаком свого неповторного внутрішнього світу, *індивідуальності* своєї особистості.

2. Усвідомлення юнаком *незворотності часу*, що змушує задуматися над сенсом життя.

3. *Співвіднесення* у свідомості минулого, майбутнього й теперішнього часових етапів людського життя (індивідуальна часова траспентива – форма часової інтеграції психіки людини). Зазвичай майбутні й минулі перспективи сприймаються досить віддалено від Я сучасного.

4. Формування цілісного *уявлення про себе* завдяки особистісній рефлексії – заглибленню у світ власних учинків, почуттів, переживань, співвіднесення їх із навколишньою дійсністю. У ранній юності вона здійснюється через постійні самоспостереження, самоспоглядання та самоаналіз.

Важливою ознакою самосвідомості особистості в ранній юності є **самоповага** – узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється в задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним.

Світогляд – це погляд на світ у цілому, система уявлень про загальні принципи й засади буття, життєва філософія людини, сума та підсумок усіх його знань. *Пізнавальними (когнітивними) передумовами* світогляду є засвоєння певної та досить значної суми знань (не може бути наукового світогляду без оволодіння наукою) та здатність індивіда до абстрактного теоретичного мислення, без чого розрізнені спеціальні знання не складаються в єдину систему.

Світоглядний пошук передбачає *соціальну орієнтацію особистості*, тобто усвідомлення себе часткою, елементом соціальної спільності, вибір свого майбутнього соціального стану та способів його досягнення. Отже, у юнацькому віці вирішуються такі основні завдання:

- 1) прийняття та ефективне використання власної зовнішності й тіла;
- 2) засвоєння чоловічої чи жіночої ролі;
- 3) установа зрілих відносин із ровесниками обох статей;
- 4) емоційна незалежність від дорослих;
- 5) підготовка до професійної кар'єри;
- 6) підготовка до шлюбу та сімейного життя;
- 7) вироблення соціально-відповідальної поведінки;
- 8) побудова системи цінностей та етичної свідомості.

Загалом юність – це період стабілізації особистості, вироблення системи стійких поглядів на світ і своє місце в ньому, особистісного й професійного самовизначення.

5. Криза 17-ти років, її детермінація вияви та шляхи подолання

Приблизно в 17 років представники юнацтва переживають вікову кризу. Вона зазвичай протікає більш спокійно, ніж підліткова. Першочерговими причинами цієї кризи, за даними вітчизняних психологів, є складності самовизначення, особливо професійного. Нездатність молодій людині ідентифікувати себе з представником певної професії викликає тривожність, розчарованість та відчай. Потребнісно-мотиваційна сфера, у віковому інтервалі 17–19 років, розвивається нестабільно, що можна вважати ознакою кризових процесів. Найбільш нестійкою є групи потреб у самовираженні та визнанні.

Для представників даного віку характерним є міф про власну унікальність тобто уявлення про себе та про свою психіку як винятковості. Психологічне призначення цього феномену психіки хлопців та дівчат – відшліфовування власної індивідуальності, стабілізація самооцінки. Однією з причин суперечливої поведінки та суджень молодих людей може стати максималізм, характерний для цього віку.

Зарубіжні психологи беруть до уваги інші аспекти юнацького самовизначення як детермінацію кризи. Так, американський публіцист Гейл Шихи схильна розглядати кризу сімнадцятирічних як «відрив від батьківських коренів». На думку психолога, набуваючи власних світоглядних цінностей, юнак переглядає та аналізує життєві орієнтації, культивовані в родині.

Поступово об'єднувальний батьків та юнаків родинний зв'язок послаблюється. У результаті в дорослих доньок та синів назріває бажання залишити «батьківське гніздо», і вони починають обривати емоційні зв'язки з домом, які на той момент їх обтяжують.

Дослідник Г. Шихи стверджує, що стрімкий відрив від батьківських коренів забезпечує подальший адекватний розвиток життєвого циклу дорослої людини. Якщо криза не розгортається в цьому віці, вона наступить пізніше й буде переживатися важче.

6. Психологічні особливості студентства

У психологічній характеристиці студентства ВНЗ, з одного боку, дуже багато проявів загальних психологічних особливостей юнацького віку, стисло охарактеризованих вище, а з іншого – істотну роль відіграють специфічні умови життя та діяльності у ВНЗ.

Соціальну ситуацію розвитку юнацтва, що обрало навчання у ВНЗ, можна розглядати як окремих випадок загальної ситуації розвитку в цьому віковому періоді: початок дорослості, найвідповідальніший період життєвого самовизначення, період інтенсивного самопізнання та «відкриття Я», психологічна спрямованість у майбутнє. Ю. Н. Кулюткін відзначає, що перехід до дорослого життя, як і будь-який перехідний етап, містить у собі внутрішні протиріччя. З одного боку, молода людина здобуває статус дорослої, а з іншого боку, досвіду «дорослого» життя в неї ще немає.

ПВД – професійне навчання. І. С. Кон вважає, що «освіта, яка продовжується на цьому етапі розвитку, є вже не загальною, а спеціальною, професійною, причому саме навчання у ВНЗ може розглядатися як вид трудової діяльності». Від

шкільного навчання відрізняє виняткове значення самостійної роботи студентів.

Як і в будь-якій діяльності, базове значення має мотиваційна складова. Мотивація навчання студентів у ВНЗ залежить від потреби досягнення, від пізнавальної потреби.

Виділяють такі особливості студентської юності:

- зрілість у розумовому, моральному сенсі;
- сформований світогляд;
- почуття нового – сміливість, рішучість;
- здатність до захоплення – оптимізм;
- самостійність – пряmolінійність;
- критичність і самокритичність;
- скептичне, критичне, іронічне ставлення до викладачів і режиму навчального закладу;
- зберігається максималізм і критичність, негативне ставлення до думки старших;
- неприйняття лицемірства, святенництва, брутальності, прагнення впливати окриком;
- пік інтелектуальних і пізнавальних можливостей;
- прийняття власних рішень: вибір та оволодіння професією, вибір стилю й свого місця в житті;
- вибір супутника життя, створення своєї родини, активність у сексуальній сфері.

ТЕМА 10–11. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

1. Акмеологія. Вікова періодизація дорослості.
2. Фізіологічний розвиток людини в середньому віці.

3. Розвиток психічних пізнавальних процесів у період дорослості.
4. Соціальна ситуація розвитку дорослого.
  - 4.1. Психосоціальний розвиток у період ранньої дорослості. Установлення близьких стосунків.
  - 4.2. Особливості міжособистісних стосунків дорослих
  - 4.3. Сімейні ролі зрілої людини. Батьківство.
5. Професійна діяльність людини.
  - 5.1. Професійна самореалізація дорослого. Професійний цикл .
  - 5.2. Адаптація та набуття майстерності. Зміна системи професійних цінностей.
  - 5.3. Проблема професійного вигорання.
6. Система цінностей дорослого. Прийняття свого віку.
7. Криза середнього віку.

Теоретичні поняття: психологічна зрілість особистості, нормативні та ненормативні життєві події, професійний цикл, майстерність, професійне вигорання, акме, акмеологія, одруження, сімейні ролі зрілих осіб, батьківство, стадії батьківства, прийняття свого віку криза середини життя.

Список літератури

1. Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів : за ред. проф. В. Ф. Моргуна. Полтава, 2013. С. 34–103.
2. Александров Ю. В. Психологія розвитку : навч. посіб. Харків : ФОП Панов А. М., 2015. 336 с.
3. Ляковська І. Л. Психологічні особливості типів переживання кризи середнього віку. *Науковий часопис*

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки : збірник

наукових праць : М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 41 (65). С. 120–129. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

4. Sakhno P., Maliovana N. V., Skoropys U. M. *The Peculiarities of the Behavior of Persons of Early Adulthood in Conditions of the Social Restrictions* : X Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів та викладачів Сумського державного університету «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» 27–28 квітня 2023 р. с. 315–320.

Додаткове письмове завдання

30 обов'язкових справ, які потрібно зробити дорослій людині. Шлюбні кризи (провести теоретичний і практичний аналіз на прикладі знайомих пар, рекомендовано – дідуся й бабусі).

Додаткове повідомлення (одна на вибір)

Критерії періодизації дорослості. Вікові межі дорослості або молодості (на прикладі різних теорій чи країн).

Статистичні дані одружень та розлучень в Україні чи світі. Психологічні чинники вдалого вибору супутника.

Ментальний досвід та менталітет особистості.

Кристалізований та текучий інтелект у дорослому віці.

1. Акмеологія. Вікова періодизація дорослості

У психологічній літературі використовують терміни «дорослість» і «зрілість». Доволі часто ці терміни вживають як синонімічні. Зрілість є новоутворенням періоду дорослості, її «метою». Г. Оллпорт ототожнює зрілість особистості із

«психічним здоров'ям особистості». В. Ф. Моргун, крім фізіологічної зрілості організму людини як індивіда, розрізняє психічну, соціальну та громадянську зрілість особистості. Зрілість психічна – системна якість особистості, що відображає досягнення стану її повної функціональності, адаптивності та відповідальності.

Психологія дорослості увійшла в коло наукових понять у 30-х рр. ХХ ст. Е. Клапаред характеризував дорослість як стан психічного «скам'яніння», у результаті якого припиняється процес розвитку. Е. Еббінгауз (*що таке крива Еббінгауза? – крива забування*) виділяв у пам'яті дорослої людини три періоди: прогрес (від народження до 25 років); зупинка (від 25 до 50 років) та регрес (після 50 років). Ж. Піаже також стверджував, що розвиток інтелекту людини зупиняється на порозі дорослості. Згідно з О. Б. Старовойтенко, основною властивістю зрілості стає усвідомлення людиною відповідальності й прагнення до неї.

Існує думка, що індивідуальний розвиток дорослої людини є продовженням онтогенезу, який настає в період після ранньої юності й проходить стадії молодості (рання дорослість), дорослості (середня дорослість), зрілості (пізня дорослість) та старості.

Акмеологія (від гр. акме – вершина; вища точка, розквіт, зрілість) – наука, яка вивчає феноменологію, закономірності, механізми та способи розвитку людини в процесі становлення її зрілості. Уперше термін було вжито в 1928 році. Пізніше було визначено місце акмеології в системі наук про людину, й поміщено її між педагогікою та геронтологією. **Акме** – оптимум, вершина. Стародавні греки період дорослості називали періодом «акме», що означало найбільш повний розквіт життя людини, «тотожність собі».

Вікова періодизація дорослості є складним науковим питанням. Період дорослості – найбільш довгий період онтогенезу. Його ділять на *три стадії*: молодість, середня дорослість, пізня дорослість (старість). Сучасні американські дослідження свідчать про руйнування стереотипів вікових меж (*Зверніть увагу, в США. Як ставляться в Україні до дівчини, яка не вийшла заміж до 35–40 р.? – В Україні традиційні стереотипи щодо вікових рамок дорослості лишаються відсутні*).

Класифікація періодів дорослості

Е. Еріксон	
<i>Вікові межі</i>	<i>Назва періоду</i>
20–45 років	рання дорослість
40–60 років	середня дорослість
понад 60 років	пізня дорослість

Для виділення меж усередині епохи дорослості використовують поняття «вікова когорта», велика група людей, які народилися в один історичний період і пережили одні й ті ж історичні та соціальні події.

Соціальна ситуація розвитку дорослої людини передбачає включення людини до сфери суспільного виробництва, це ситуація реалізації дорослою людиною себе, активного включення та повного розкриття нею власного потенціалу в професійній діяльності та сімейних стосунках.

ПВД – праця. Відбувається консолідація професійних і соціальних ролей.

Основні новоутворення дорослості:

1. молодість – соціальна інтимність (близькість) або ізоляція (самотність), сімейні стосунки й професійна компетентність;

2. середня зрілість – психосоціальна зрілість (здатність самостійно підтримувати життєву рівновагу та вирішувати життєві труднощі).

Згідно з Е. Еріксоном основним напрямком розвитку людини дорослого віку є перехід до **генеративності** – прагнення людини психологічно увічнити себе шляхом здійснення довготривалого та значущого внеску в навколишній світ.

За А. Маслоу людина в період дорослості може досягти рівня потреб у самоактуалізації.

2. Фізіологічний розвиток людини в середньому віці

Ранній дорослий вік (у деяких періодизаціях його називають «вік молодості») охоплює період від 20 до 40 років й складається з двох фаз.

1. Перша фаза ранньої дорослості (приблизно від 20 до 30 років) збігається з молодістю людини й характеризується загальним фронтальним прогресом психофізіологічних функцій.

Основна закономірність психофізіологічного розвитку в період ранньої дорослості – більшість психофізіологічних функцій досягають свого максимального розвитку до 25-30 років і зберігаються на досягнутому рівні в більшості людей до 40 років; після 40 років час реакції (час реакції – часовий інтервал між дією будь-якого сигналу (оптичного, акустичного, тактильного тощо) й початком реакції на нього) збільшується в міру старіння організму.

Отже, фізичне й статеве дозрівання досягають оптимуму. Середній вік переможців Олімпійських ігор серед жінок – 23,6, а серед чоловіків – 25,3 роки. Вікові ліміти найвищих досягнень для деяких видів спорту мають ширший віковий діапазон: від 24 до 35 років.

Більшість психофізіологічних функцій дорослої людини досягають свого максимального розвитку до 23–25 років і зберігаються на досягнутому рівні до 40 років.

Розвиток моторної функції у ранньому дорослому віці також максимальна (реакція на стимули найшвидша у 20–25 років).

2. друга фаза ранньої дорослості (від 30 до 40 років) характеризується набуттям нового соціального статусу, консолідацією соціальних і професійних ролей.

Після 50 років:

- знижується гострота зору, погіршується слух;
- за умов недостатньої рухової активності, відсутності тренувань спостерігається погіршення психомоторних реакцій (рухових навичок);

- уповільнюється функціонування нервової системи;
- скелет втрачає свою гнучкість і дещо стискається. У жінок після 50 років інтенсивно зменшується кісткова маса. Зумовлено це недостатністю в організмі естрогену. Тому переломи кісток трапляються в 6–10 разів частіше тощо.

Чоловіки й жінки в період середньої дорослості переживають фізіологічні зміни, пов'язані з гормональною перебудовою організму.

3. Розвиток психічних пізнавальних процесів у період дорослості

Ранню дорослість вважають піком розвитку когнітивних функцій. Однак сучасні психологічні дослідження доводять, що в період середньої дорослості не знижується функціонування когнітивної сфери, працездатність, трудова та творча активність дорослої людини.

Мислення. Однією з основних характеристик мисленнєвого розвитку дорослих людей у період 20–40 років є комплексний характер розумових операцій при високому рівні інтеграції різних видів мислення. На думку Л. С. Виготського всередині єдиного мисленнєвого акту дорослої людини постійно відбуваються перехід від образного до логічного мислення й навпаки.

Практичне мислення має найвищі показники розвитку в періоди від 31 до 35 років, а оптимуми розвитку теоретичного мислення припадають на 20–32 роки. Образне мислення досягає найвищого розвитку у 20–39 років.

Важливими досягненнями ранньої дорослості є розвиток діалектичного мислення (оперувати протилежностями), гнучкості мислення (використання усіх доступних засобів мислення) та смислових систем (упорядковують життєвий досвід). У дослідженнях К. Рігела (Klaus Riegel) діалектичне мислення розглядають як п'яту стадію когнітивного розвитку дорослої людини *продовження періодизації Ж. Піаже*.

Існують суперечливі дослідження щодо мисленнєвого розвитку дорослого. За даними досліджень Л. Шоемфельдта та В. Оуенса виявлено, що загальна інтелектуальна активність дорослої людини у віці від 18 до 60 років знаходиться майже на однаковому рівні. За результатами досліджень Дж. Хроні показники словникового запасу, загальної ерудиції й так званої оцінки на основі досвіду в людей старших 40 років виявилися набагато вищими, аніж у 20–30 річних.

Увага. У період ранньої дорослості відбуваються якісні зміни в розвитку уваги. На думку Л. М. Фоменко показники розвитку об'єму, переключення та вибіркової уваги зростають поступово в період від 18 до 33 років. Водночас стійкість та концентрація уваги в цей віковий період істотно не змінюється.

У віці 41–46 років найвищого рівня розвитку досягає функція уваги.

Пам'ять. Вчені вирізняють закономірності розвитку пам'яті в період дорослості:

- 1) у ранньому віці дорослості формується й досягає найвищого рівня розвитку загальна система пам'яті;
- 2) активна розумова діяльність забезпечує високі показники розвитку пам'яті.

У період пізньої дорослості, коли людина типово припиняє навчальну діяльність, послаблюється здатність запам'ятовувати, короткочасна пам'ять, швидкість реакції, але об'єм вербальної довготривалої пам'яті залишається незмінним практично до старості.

Загалом рівень функціонального розвитку інтелекту дорослої людини на різних етапах вікової еволюції залишається досить високим і не містить різких спадів. Ефективність навчання в період дорослості не знижується.

4. Соціальна ситуація розвитку дорослого

Описуючи генезис статусу особистості, було зазначено, що з моменту народження людина формується в певному соціальному середовищі та відповідно й залежно від статусу батьків у цьому середовищі, їх економічних, політичних і правових позицій, освіти, роду занять тощо. Із початком самостійної суспільно-професійної діяльності вибудовується власний статус людини.

Роль – очікувана поведінка, зумовлена статусом людини (Чи буде відрізнятися ваша поведінка під час спілкування з мамою, викладачем, другом?). Сукупність ролей, що відповідають конкретному статусу – це рольовий набір.

4.1. Психосоціальний розвиток у період ранньої дорослості. Установлення близьких стосунків. Питання створення сімей та розлучень

Психосоціальний розвиток дорослої людини розглядають у трьох аспектах:

- «Я» – як індивід;
- «Я» – як член сім'ї;
- «Я» – як працівник-професіонал.

На думку Е. Еріксона, установлення власної **ідентичності** у близьких стосунках з іншими людьми та професійній діяльності є важливим завданням періоду ранньої дорослості. Ідентичність особистості формується не раніше 20-ти річного віку.

Греїс Крайг виділяє три *основні стилі* ідентичності:

1. люди, які відірвавшись від реальності, вважають себе незмінними;
2. люди, яким властиві надто сильні зміни під впливом особистісного досвіду;
3. урівноважені люди, які реалістично інтегрують у власній ідентичності як негативні, так і позитивні переживання.

Основна проблема психосоціального розвитку в середній фазі дорослості – це вибір між продуктивністю (генеративністю) та інертністю (стагнацією), тобто спрямованістю на соціум чи на власні потреби. Змістовою складовою соціальної зрілості дорослої людини виступає нарощування нового рівня суб'єктності, основою якої є розвинена *рефлексія*, коли доросла людина звернена й до самої себе, і до інших людей

Соціогенез характеру в цей віковий період полягає в тому, що зовнішні колективні взаємозв'язки переходять у

внутрішні ставлення людини до навколишнього світу, стаючи рисами її характеру.

Сімейний вибір і підтримка сталої сім'ї є однією з найбільш поширених соціальних завдань дорослої людини.

4.2. Особливості міжособистісних стосунків дорослих

Характеристики емоційної сфери людини в дорослому віці

1. Стабільність;
2. Сформованість таких емоційних властивостей, як емпатія, саморегуляція емоційних переживань;
3. Багатство (бідність) емоційного життя;
4. Бтійкість загальної емоційної спрямованості.

Найбільш вагомими емоціями дорослості вважають емоції батьківства, кохання, ревності.

Першочерговим завданням соціального життя дорослого є вибір створення сім'ї чи соціальної ізоляції (самотності).

4.3. Сімейні ролі зрілої людини. Батьківство

Соціалізація дорослої людини як члена сім'ї. Не менше 90 % опитаних чоловіків та жінок указують на те, що їх сімейні ролі та обов'язки є важливими компонентами, необхідними їм для соціального самовизначення.

Як зауважує Е. Фромм, для дорослої людини власна сім'я стає особливою потребою – потребою у встановленні різноманітних соціальних зв'язків. Створивши сім'ю, людина одержує можливість про когось турбуватися, формує умови для власної безпеки та захищеності.

Мотиви одруження у молодих людей (за С.В. Ковалевим):

- кохання;
- духовна близькість;

- матеріальний розрахунок;
- психологічна сумісність;
- спорідненість моральних уявлень;
- подібні життєві долі тощо.

Розчарування одруженням здебільшого переживають ті молоді люди, які орієнтувалися на свої почуття, нерідко егоїстичні, без необхідної для їх збереження духовної близькості.

Ті представники середньої дорослості, що зберегли подружні взаємини, здебільшого відзначають високий рівень задоволення від шлюбу. Це задоволення, в свою чергу, впливає на позитивне сприймання періоду середньої дорослості й життя в цілому.

Створення сім'ї передбачає проходження певного сімейного циклу:

I етап цього циклу – відокремлення від батьківської сім'ї;

II етап – створення власної сім'ї передбачає вступ у шлюбні стосунки, адаптацію та налагодження стосунків із новою людиною або з її родичами;

III етап – батьківство (народження першої дитини).

Батьківство вимагає становлення нових соціальних ролей у подружжя, покладає на них відповідальність і наділяє новим статусом. Після народження дитини, особливо первістка, стрімко збільшуються емоційні перевантаження батьків, пов'язані з порушенням сну та звичного устрою життя, фінансові витрати, підвищується напруженість та вірогідність конфліктів із приводу розподілу обов'язків. Поява нового члена сім'ї може стати причиною послаблення зв'язку й спілкування між чоловіком і дружиною; новонароджена дитина опиняється в колі турбот одного або обох батьків. Тому основним завданням ранньої дорослості є вирішення суперечностей між власною

ідентичністю та поєднанням соціальних ролей, між близькістю в стосунках з іншими людьми й ізоляцією від них.

Стадії батьківства за Е. Галинські:

1. Формування образу – від зачаття до народження дитини, створення подружжям образу майбутнього малюка.
2. Вигодовування – до 2 років, формування емоційної прив'язаності до дитини, співвіднесення мрій із реаліями.
3. Авторитету – від 2 до 6 років – завоювання авторитету дитини, узгодження позицій батьків.
4. Інтерпретативна – 6–11 років – свіднесення власних очікувань та уявлень зі шкільними нормами.
5. Взаємозалежності – 11–18 років – сприйняття дорослішання дитини.
6. Розходження – після 18 років – прийняття особистісної незалежності дитини, аналіз успішності виконання батьківських функцій.

У зв'язку із набуттям нових сімейних ролей характерні дві перші *сімейні кризи*: першого року спільного життя (пов'язана з адаптивним устанавленням нових норм і правил спілкування в новоствореній сім'ї), а також після народження першої дитини (встановлені правила вимагають перегляду у зв'язку з появою третього члена родини).

Типово дорослі виявляють турботу про декілька поколінь – дітей, внуків та стареньких батьків, забезпечуючи *родинну наступність*. Представники середньої дорослості мають остаточно визнати дорослість дітей та їх право на відокремлення, надалі – здійснювати аналіз успішності батьківських функцій та переключитись на подружні взаємини.

Деякі батьки виявляють розуміння й такт щодо надання свободи дорослим дітям і більше довіряють їм. Частина подружніх пар, зіштовхуючись із прагненням дітей до самостійності, відчуває тривогу або депресію. Дані емоційні стани є ознакою переживання *ефекту «спустілого гнізда»*, тобто почуття тотальної самотності та спустошеності.

5. Професійна діяльність людини

5.1. Професійна самореалізація дорослого. Професійний цикл (Р. Хейвінгхерст)

Соціалізація дорослої людини як працівника-професіонала. Інша сторона психосоціального розвитку в період ранньої дорослості – оволодіння обраною професією. Як зазначають психологи, центральними новоутвореннями періоду ранньої дорослості є:

- намагання щодо оволодіння спеціальністю (спеціалізація, 20–24 роки);
- намагання щодо оволодіння професією (професіоналізація, 24–28 років);
- намагання щодо набуття соціальної ролі (функціоналізація, 28–30 років);
- намагання щодо набуття необхідного соціального статусу (соціалізація, 32–34 років);
- намагання щодо завершеності життєвих планів (самореалізація, 36–40 років);
- намагання щодо розширення життєвих планів (самоактуалізація, 40–44 роки).

Професійна спрямованість – це професійно значуща якість особистості, що зумовлює її індивідуальну й типову своєрідність, система ціннісних орієнтацій, яка визначає

ієрархічну структуру домінуючих професійних мотивів особистості та спонукає її до самореалізації в професійній діяльності та професійному спілкуванні.

Професійна діяльність у період дорослості являє собою **професійний цикл**. Згідно з думкою Роберта Хейвінгерста, який розглядав дорослий вік як ряд періодів, упродовж яких необхідно вирішити певні завдання розвитку, професійний цикл передбачає проходження кількох стадій:

1. *Ідентифікація з працівником* (5–10 р.). Дитина ідентифікує себе з власними батьками, які працюють. Думка про те, що в майбутньому вона матиме свою професію, стає часткою її Я- концепції.

2. *Набуття основних трудових навичок* і формування працелюбності (від 10 до 15 років). Школяр навчається організовувати свій час та умови для виконання різноманітних завдань, наприклад домашніх завдань або домашньої допомоги.

3. *Набуття деякої професійної ідентичності* (від 15 до 25 років). Людина обирає професію та починає свою підготовку до неї. На цій стадії можливим є й набуття певного трудового досвіду, який дозволяє остаточно самовизначитися в професії й розпочати професійну кар'єру.

4. *Становлення професіонала* (від 25 до 40 років). Доросла людини «входить» до професійної діяльності, удосконалює власну професійну майстерність і має можливість кар'єрного зростання.

5. *Праця на благо суспільства* (від 40 до 70 років). Ця стадія характеризується досягненням «піку» професійної кар'єри. Доросла людина замислюється про громадянську й соціальну відповідальність, із якою пов'язана її професійна діяльність.

6. *Роздуми про продуктивність і відповідальність життя* (після 70 років). На стадії пенсійного віку людина намагається «озирнутися» назад, охопити поглядом власні професійні досягнення.

У цілому цю теорію критикують через надмірну прив'язаність до культурних традицій європейського та американського суспільства.

Упродовж перших 7–10 років професійної діяльності людина усвідомлює правильність чи помилковість обраного професійного шляху. Саме тоді найчастіше відбувається зміна роботи чи спеціальності. Після 33–35 років домінують настрої щодо збереження обраної професії. Причиною цього стає званням людини до роботи, усвідомленням реальних можливостей своєї кар'єри.

Американський дослідник Дональд Супер (Super, у деяких перекладах – Сьюпер) зобразив кар'єру у вигляді веселки, у якій кожна смуга кольору позначає окрему життєву роль, пов'язану з кар'єрою, від першої ролі дитини (зазвичай – єдиною роллю, починаючи з народження до вступу до школи), до ролі учня, студента, безробітного, працівника, дружини, батька тощо. Згідно з Д. Суперу, професійний шлях людини складається з 5 характерних етапів, основним змістом яких є формування та розвиток професійної Я-концепції особистості:

1 – етап росту (від народження до 14 років), коли починає розвиватися Я-концепція;

2 – етап дослідження (від 15 до 24 років), здійснюється професійний вибір;

3 – етап зміцнення кар'єри (від 25 до 44 років), людина починає свою реальну професійну діяльність, адаптується до неї, це найбільш продуктивний, творчий період професійного розвитку особистості;

4 – етап збереження досягнутого (від 45 до 64 років), коли основною задачею особистості є збереження досягнутого;

5 – етап професійного спаду (після 65 років), припиняється професійна діяльність і кар'єра.

5.2. Адаптація та набуття майстерності. Зміна системи професійних цінностей

Професійна адаптація – це складний, внутрішньо суперечливий процес входження фахівця в різні структурні елементи професійного середовища, для виконання ним певних професійних функцій в організаційному середовищі. Вимагає адаптації особистості до професійно-технологічної сфери (особливостей здійснення професійної діяльності – психофізіологічна адаптація), до колективу (психосоціальна адаптація) та самовизнання професійної ролі (психологічна адаптація).

Якщо розвиток особистості – це стратегія життя, то адаптація – це тактика, яка дозволяє їй з одного боку, засвоювати зміни, а з іншого – самозберігатися, забезпечуючи можливість подальшого розвитку.

Розрізняють *первинну* професійну адаптацію – початок професійної діяльності та *вторинну* – у разі зміни місця роботи чи підвищення.

За В. С. Мерліним успішність адаптації залежить від особистісної відповідності працівника соціальним потребам і нормам, а також від ефективності керівництва.

Механізм реалізації професійно-технологічної адаптації молодого спеціаліста: професійна ідентифікація, тобто ототожнення образу власного «Я» з образом «Професія».

Професійну ідентифікацію вважають успішною, коли молодий спеціаліст оволодіває змістом професійної діяльності при високій якості праці та середньої втомлюваності. Тобто

відбулося набуття **професійної майстерності**, досвіду та професійної ерудиції.

Професійна компетентність (професіоналізм) містить такі компоненти:

1) діяльнісний (знання, уміння, навички та індивідуальні способи самостійного та відповідального здійснення професійної діяльності);

2) комунікативний (знання, уміння, навички та способи творчого здійснення професійного спілкування);

3) особистісний (потреба в саморозвитку, а також знання, вміння та навички самовдосконалення).

Також актуальним є розвиток **професійної мобільності працівника**. Сучасні науковці визначають професійну мобільність фахівця як здатність швидко змінювати види праці, переключатися на іншу діяльність у зв'язку зі змінами техніки й технологій виробництва.

5.3. Проблема професійного вигорання

Для віку середньої дорослості характерне явище професійного вигорання – це синдром, що розвивається на тлі хронічного стресу й веде до виснаження емоційних та особистісних ресурсів працюючої людини. По суті своїй прояви професійного вигорання дуже схожі на стан хронічного стресу та психічного перевантаження, і його ядром є емоційне виснаження особистості.

У 1981 р. Е. Морроу (А. Morrow) запропонував яскравий емоційний образ, що відображає, на його думку, внутрішній стан працівника, що зазнає дистрес професійного вигорання: Запах палаючої психологічної проводки.

Насамперед це стосується людей соціальних професій: вчителів, соціальних працівників, психологів, менеджерів,

лікарів, журналістів, бізнесменів і політиків – усіх, чия діяльність неможлива без спілкування.

Найбільше схильні до професійного вигорання інтроверти, люди з актуальними внутрішньоособистісними конфліктами (робота-сім'я, страх втратити роботу), а також мешканці мегаполісів.

Симптоматику професійного вигорання поділяють на соціально-психологічну (байдужість, нудьга, пасивність і депресія; підвищена дратівливість; тривожність; мотивація невдачі, індивідуальна оцінка збільшення важкості виконуваної роботи тощо) та поведінкову (помітна добровільна зміна режиму дня, нерациональне розподілення робочого часу, відмова від часу відпочинку, керівник відмовляється від прийняття рішень; дистанційованість від колег; утеча від реальності – зловживання алкоголем тощо).

6. Система цінностей дорослого. Прийняття свого віку

Для дорослих характерні зміни в системі суб'єктних цінностей особистості, які утворюються в результаті засвоєння, інтеріоризації суспільних цінностей і власної соціальної активності. Систему суб'єктних властивостей особистості становлять життєві плани людини, мотиви та цілі її діяльності. Важливою умовою формування суб'єктних цінностей особистості є формування ставлення до себе як до цінності й обов'язкове переконання в тому, що важливим способом утвердження ціннісного начала в собі є просування людини в бік досягнення оптимуму (акме) свого розвитку.

Умовно можна поділити суб'єктні цінності особистості на матеріальні, соціально-політичні та духовні. До матеріальних цінностей він відносив техніку й матеріальні блага; до соціально-політичних – свободу, братерство, справедливість,

рівність; до духовних – освіту, науку, мистецтво. Водночас доволі багатограними та якісно різними виявляються змістові характеристики суб'єктних цінностей, які можуть зазнавати трансформацій залежно від змін соціального статусу та змісту життєвих планів особистості.

Було встановлено вікові розбіжності в ціннісних орієнтаціях працівників. Так, якщо для працівників у віці 21–30 років важливе значення мають житлово-побутові умови, оскільки цей період характеризується становленням сімейних стосунків, то для працівників вікової групи 30–40 років основне місце в ціннісних орієнтаціях займають умови праці (санітарно-гігієнічні умови роботи, техніка безпеки, обладнання) та відпочинку.

Суб'єктність – це основа особистості, інтегральна здатність людини вибудувувати своє життя відповідно до своїх цілей та цінностей. Суб'єктність особистості виявляється в активній творчій позиції дорослої людини під час вирішення нею життєвих завдань, у її здатності до саморегуляції та саморефлексії своєї діяльності, це особлива форма самоаналізу.

Особливої сутнісної наповненості в психосоціальній зрілості особистості середнього дорослого віку набувають такі якості особистості як духовність, довільність у поведінці та організації психічних процесів.

Духовність – особлива якість особистості, що розвивається на рівні конкретного індивіда в процесі його особистісного становлення під впливом як раціональних чинників процесу соціалізації, так і стихійних, неінтенціональних, соціальних та особистісних чинників. Внутрішня духовність дорослого в зовнішньому світі відображається в науці, мистецтві, моралі.

У культурах, де існує культ молодості (західна цивілізація), доросла людина стикається з проблемою **прийняття свого віку**. Найбільш актуальним це питання стає в старості. Однак уже в період дорослості виникає загострення цієї проблеми. Для жінок характерні побоювання щодо свого віку після 30–40 років, для чоловіків дещо пізніше – 40–45 р. Це пов'язано із жорстокою стереотипізацією та культом молодості, а також поширеністю розлучень та самотності людей у віці середньої дорослості. Серед осіб, задоволених своєю сімейною та професійною самореалізацією, переживання, пов'язані з календарним віком, характерні менше.

У дорослої людини взаємовплив самоактуалізації і Я-концепції контролюється прийнятими нею соціальними й моральними принципами, ідеалами, нормами, духовними цінностями. Відповідно до прийнятих у певних соціальних групах критеріїв оцінювання, котрі інтеріоризує особистість, у неї виникають різноманітні уявлення щодо особистісної спрямованості та способів самоактуалізації та самовираження.

Віковий годинник – внутрішній часовий графік життя особистості, за яким вона визначає відповідність своїх життєвих подій ключовим соціальним подіям періоду дорослості, однак ідеться про виключно індивідуальне сприйняття. *(Наприклад, у якому віці ви хотіли б народити дитину? Чи може бути жінка, яка хотіла б народити в 20? В 30? 35? 40?)*

7. Криза середнього віку

Доросле життя пов'язують із рядом вікових криз.

Перша – **криза 23 років** детермінована добудовую життєвих планів, узгодженням кар'єрних і сімейних очікувань.

Криза 33 років виникає через усвідомлення обмеженості досягнення життєвих планів.

Близько 37–40 років розгортається одна із найскладніших нормативних криз дорослості – **криза середини життя**. Передумовами цієї кризи можуть бути початок старіння, зупинка в побудові кар'єри, відокремлення дорослих дітей, що спричинюють усвідомлення середини життя та його скінченності й викликають перегляд життєвих досягнень.

Симптоматика кризи середнього віку

- дезадаптованість;
- інфантилізм (збереження в психіці й поведінці дорослої людини якостей, рис, особливостей, притаманних дитячому віку);
- ригідність (психологічні труднощі до повної неспроможності в зміні наміченої людиною програми в умовах, що об'єктивно вимагають її перебудови);
- невпевненість у собі (причиною якої є неадекватна самооцінка);
- залежність (неспроможність особистості приймати самостійні рішення та брати на себе відповідальність);
- тривожність;
- агресивність тощо.

ТЕМА 12. ПСИХОЛОГІЯ ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ ТА СТАРІННЯ

1. Сучасні психологічні уявлення про старіння та старість. Види старіння: біологічне, психічне, соціальне.

2. Особливості психічних процесів людей літнього віку. Гетерохронність старіння.

3. Психосоціальний розвиток у літньому віці. «Щаслива старість».

4. Довгожителі: причини, особливості, рівень самопочуття людини.
5. Допомога людям літнього віку.
6. Смерть і помирання: психологічні аспекти.
7. Вплив соціальних установок на ставлення до людей літнього віку в різних культурах. Теорія відлучення «виходу з гри». Теорія модернізації. Теорія Дж. Мід.

Список літератури

1. Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів ; за ред. проф. В. Ф. Моргуна. Полтава., 2013 С. 106–155.

2. Кузьмич В. Вікові особливості людей похилого віку : збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. 2016. № 3(5). С. 93–106.

3. Шевчук І. В. Особливості пошуку сенсу життя людьми похилого віку : Технології розвитку інтелекту. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С Костюка. 2016. № 2. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

Додаткове письмове завдання

Скласти план чи схему можливостей реалізації людей похилого віку в Україні

Додаткове повідомлення (одна на вибір)

Опитати будь-яку знайому людину старше 70 років про найбільш вражаючі факти життя: що запам'яталося, що головне в житті.

Знайти програму зістарювання свого фото. Описати свої відчуття від побаченого та висновки: в чому суть старості.

Приклади самореалізації людей похилого віку в спорті, мистецтві тощо

1. Сучасні психологічні уявлення про старіння та старість. Види старіння: біологічне, психічне, соціальне

Геронтологія – наука про старість. Учені-геронтологи виділяють кілька типів старості: хронологічну (кількість років), фізіологічну (біологічну), психологічну та соціальну старість. Із віком зміни відбуваються на *біологічному* рівні – коли організм стає більш вразливим, зростає ймовірність смерті; на *соціальному* рівні – людина виходить на пенсію, змінюється соціальний статус, соціальні ролі, патерни поведінки; на *психологічному* – коли особистість усвідомлює зміни, що відбуваються, і намагається пристосуватися до них.

Психічна старість характеризується змінами, що спостерігаються в психології, характері та поведінці окремих людей. Інтереси стають більш одноманітними та не пов'язаними з необхідністю залучення значного часу, сил на м'язову або розумову роботу. Недоліками психічної старості є окремі якості поведінки людини: скупість, заздрість, недовіра тощо, які в похилому віці посилюються. Увага літньої людини все більше загострюється на проблемах здоров'я.

З погляду культурно-історичного розвитку людства старість – один із наймолодших періодів. Початок старості (похилого віку) припадає, згідно з англійськими фізіологами ХХ століття, на 50 років, на 60 років – згідно Піфагору, 70 років – згідно з китайськими вченими. Насамперед це пов'язано із середньою тривалістю життя людини у конкретному суспільстві.

За міжнародною класифікацією, людина похилого (або третього: дитинство, дорослість і старість) віку – це особа, яка

досягла 65 років. У світі людей старше 65 років проживає понад 620 мільйонів.

Девід Бромлі виділяє три періоди в становленні старості англійський учений:

I період – «віддалення від справ» («відставка», 65–70 років) проявляється в підвищеній вразливості до порушень життєвого стереотипу, зростаючою потребою в комунікації; звільненням від службової ролі та суспільних справ або продовженням певної діяльності з метою підтримки авторитету та влади;

II період – старість (від 70 років) характеризується повною незайнятстю людини у суспільстві; відсутністю будь-яких ролей, крім сімейних; зростаючою соціальною ізоляцією; фізичною та розумовою недостатністю;

III період – дряхлість, хвороблива старість, смерть.

Біологічні теорії старості. Відповідно до *стохастичної теорії*, або теорії зношування організму, людина старіє у результаті випадкових пошкоджень, які були завдані навколишнім середовищем. За теорією *генетично запрограмованого старіння*, процес старіння визначається діями особливих генів.

Соціологічний напрямок теорій старіння. Структуралізм розглядає соціальну поведінку людини, її відношення й цінності цілком зумовленими організацією та структурою суспільства. Символічний інтеракціонізм прагне обґрунтувати вплив суспільних процесів на життя конкретної особи.

Психологічні теорії старіння. Ф. Гальтон (експериментальна психологія) описував особливості інтелектуальної діяльності особи та її трансформації в пізньому віці. К. Ясперс (екзистенціальна психологія) говорив, що

старість є сприятливим періодом життя для розкриття духовності. З. Фрейд підкреслював наявність особистого відчуття страху перед смертю. К. Юнг необхідністю в старості називає потребу виробити цілісний погляд на своє життя, зверненість у середину себе, самоспоглядання. Е. Еріксон старість розглядає як восьму стадію життєвого шляху, яка характеризується досягненням нової, завершеної форми его-ідентичності.

На думку І. Орді, О. Шейд, зміст процесу старіння полягає в зниженні поведінкової, фізіологічної та біохімічної адаптації до внутрішнього та зовнішнього середовищ. А. Комфорт визначає процес старіння як зміну поведінки організму з віком, що призводить до зниження життєдіяльності людини. Науковець доводить, що старіння є універсальним, поступовим і руйнівним процесом. Старіння неминуче виникає, закономірно розвивається як руйнівний процес, про що свідчить обмеження адаптаційних можливостей організму, збільшення ймовірності смерті, скорочення тривалості життя, що сприяє розвитку вікової патології.

2. Особливості психічних процесів людей літнього віку. Гетерохронність старіння

І. Мечников спростував погляд на старість як хворобливий період життєдіяльності особистості, оскільки літня людина може й не бути обтяженою захворюваннями. При *фізіологічному старінні* в організмі спостерігається послідовне зниження інтенсивності процесів обміну речовин, а також атрофічні зміни, що поступово розвиваються в усіх системах (нервовій, ендокринній, імунній, серцево-судинній, дихальній, травній та інших), зумовлюючи зниження функціональних здібностей організму.

Розрізняють психічну старість і *фізичну немічність*. Перше поняття пов'язане зі змінами структури особистості старої людини, а друге – з протіканням біологічних процесів в організмі. Здатність до психічного розвитку не пов'язана із календарним віком.

Швидкість старіння кожного індивіда різна й залежить від багатьох факторів. Погіршується робота органів чуття. Після 55 років знижується гострота зору й чутливість ока. Збільшується нижній поріг світловідчуття. Відбувається підвищення порогових величин усіх видів смакової чутливості. Реакція вестибулярного апарату слабка або взагалі відсутня. *Час реакції* на звук збільшується, починаючи з 60 років. Ця особливість, на думку Дж. Біррена, є найбільш універсальною ознакою процесу старіння. Вербально-логічні функції, які до 50 років у людини зростали, до 60 років – знижуються.

Одна з основних змін когнітивних здібностей у людей літнього віку – сповільнення темпу виконання фізичних і розумових операцій. Зростає час реакції, сповільнюється оброблення перцептивної інформації, знижується швидкість когнітивних процесів. Частково це може бути пояснено тим, що літні люди цінують точність. Вони дедалі частіше намагаються дати правильну відповідь на кожне запитання й рідше – вгадати потрібну відповідь.

У похилому віці погіршуються функції сенсорної пам'яті. У вторинній, довготривалій, пам'яті спостерігаються очевидні зміни. Літні люди схильні запам'ятати те, що для них важливо, чи може стати в нагоді. Вони зазвичай краще виконують завдання, якщо одержали інструкцію.

Хоча молодь перевершує людей похилого віку за рівнем когнітивних здібностей, однак, що стосується мудрості, то тут усе відбувається навпаки. **Мудрість** – це система знань,

орієнтована на практичний бік життя і дозволяє виносити зважене судження й давати корисні поради на життєво важливі питання. Мудрість – це когнітивна властивість, в основі якої лежить *кристалізований*, культурно обумовлений *інтелект* і яка пов'язана з досвідом людини. У людей похилого віку інтелект більше спрямований на саморегуляцію психічної активності, а менше – на пізнання світу.

Гетерохронність полягає у різночасності, асинхронності, розбіжності фаз розвитку окремих органів та функцій, у внутрішній суперечливості соматичного, статевого й нервово-психічного розвитку людини. У період старіння гетерохронність виконує компенсаторну роль, сприяючи збереженості одних функцій за рахунок інших; довше зберігаються життєво важливі функції, які постійно використовуються, тренуються.

Закономірності

1. Закон *специфічності* («почерку» старіння) проявляється у своєрідності вікових змін.

2. Закон *різноманітності* полягає в тому, що показники стану тих чи інших функцій, процесів чи властивостей під час старіння дуже відрізняються. Відображає явища зростаючої індивідуалізації.

3. *Незворотність*, тобто розвиток відбувається в напрямку від минулого до майбутнього.

4. *Кумулятивність* психічного розвитку – результат розвитку кожної попередньої стадії включається в наступну, трансформуючись певним чином. Накопичення змін готує якісні перетворення в психічному розвитку.

5. *Пластичність* і компенсація розвитку психіки – поступове ослаблення або навіть утрата деяких психологічних здібностей компенсується формуванням і розвитком нових. Так,

старі фахівці компенсують зниження часу реакції виробленням унікальних стилів професійної діяльності, що дозволяють їм не знижувати якості й ритм у роботі.

3. Психосоціальний розвиток у літньому віці. «Щаслива старість»

Д. Бромлей характеризує старість досить лаконічно: повна незайнятість, відсутність будь-яких ролей, крім сімейних, зростаюча соціальна ізоляція, поступове скорочення кола близьких людей, особливо із середовища однолітків, фізична та розумова недостатність. Однак, на думку Д. Бромлея, процес старіння в кожній людині протікає індивідуально. Літні люди – це вікова група, яка має соціально специфічні особливості та потреби. Д. Бромлей доводить, що здорова людина похилого віку, з огляду на свої потреби та інтереси, може займатися культурною, професійною, громадською, художньою та спортивною діяльністю. Водночас оточення повинно надати допомогу людині похилого віку, не створюючи бар'єрів. Старість ні в якому разі не повинна бути пасивною вегетацією, вона має стати подальшим етапом реалізації прагнень людини, задоволення її потреб бути значущою та самостійною.

Змінюються стосунки подружжя. З віком зменшується протилежність чоловічих і жіночих ролей, страх жіночності стає менш жорстким. Подружжя знаходять спільну мову, стають рідними за прожитими роками, способом життя та думками, за поглядами, звичками, смаками. В. Д. Альперович пропонує типологію відносин між старим подружжям: співіснуючі, партнери-конкуренти, закохані друзі.

Найважливішими психологічними завданнями розвитку людини літнього віку є: а) узгодженість з власною ідентичністю, яка вимагає опори на минуле, а також своєчасної перебудови Я-концепції, стилю поведінки відповідно до умов життя, що

змінилися; б) віднаходження сенсу життя, що напряму пов'язано з оцінкою власного минулого.

Дослідник Л. І. Анциферова розглядає три великі особистісні *новоутворення* похилого віку:

- нестримне прагнення до ризику, що зумовлює зміну стилю життя;
- висока чутливість до адресованих їй «соціальних замовлень», готовність у найкоротший час їх виконати;
- високий рівень розвитку інтуїтивної сфери особистості.

Провідною діяльністю в пізньому віці, на думку О. Г. Лідерса є особлива внутрішня діяльність, спрямована на прийняття свого внутрішнього шляху. Провідна діяльність цього віку може бути інтеграція особистістю цілісного досвіду свого життя.

Вихід на пенсію – це важлива подія не лише для певної людини, але й для її оточення. Процес адаптації людини до нового статусу протікає за двома сценаріями. З одного боку, людина пристосовується до свого соціального мікрооточення, а з іншого – останнє теж пристосовується до її нової соціальної ролі. Основною трудностю адаптації до зміни психосоціального розвитку під час виходу на пенсію є швидка зміна соціальної ролі та сталість особистості, усталеність індивідуальних звичок, властивостей.

Відомий американський психолог Е. Еріксон розглядав старість як стадію розвитку особистості, на якій можливе або набуття такої якості, як **інтегративність** – цілісність особистості, або переживання відчаю від того, що життя майже скінчилося, але прожите воно не так, як хотілося й планувалося.

Існує три концептуальні підходи до тлумачення старіння:

1) *інволюційний підхід* – акцентує негативні фізіологічні та психологічні ознаки старіння. Н. Ф. Шахматов відзначає після 75 років зниження психічної сили, звуження обсягу психічного життя, економне використання наявних ресурсів;

2) *щаслива старість* – це задоволеність новим життям, своєю роллю в цьому житті, коли фізичне ослаблення компенсується високим духовним піднесенням. Це форма сприятливого психічного старіння, коли довге життя приносить нові позитивні емоції, яких людина не знала в минулому;

3) *еклектичний підхід* – знаходить у старості як негативні, так і позитивні риси.

Дослідник І. С. Кон виділяє чотири **типи психологічно благополучної старості**:

1) активна, творча старість, коли особа не відчуває неповноцінності, має повноцінне життя, навіть залишивши професійну роботу;

2) гарна соціальна та психологічна пристосованість, але енергія цих осіб спрямована переважно на влаштування власного життя – матеріальний добробут, відпочинок, розваги й самоосвіту, на що раніше часу не вистачало;

3) представники третього типу (переважно жінки) знаходять головне застосування сил у сім'ї;

4) смислом життя представників четвертого типу стає турбота про здоров'я.

4. Довгожитель: причини, особливості, рівень самопочуття людини

Біологічні зміни старіння на сьогодні є незворотними. Однак сучасний рівень розвитку медицини дозволяє їх значно сповільнити. Завдяки цьому, наприклад в Японії, нині налічується більш ніж 20 тисяч людей, яким виповнилося більш

ніж 100 років. Найстарішим повністю верифікованим (підтвердженим) довгожителем в історії є французька Жанна-Луїза Кальман, яка прожила 122 роки. Серед Українців – Григорій Нестор, 116 років – серед 10 довгожителів світу.

Учені простежують динаміку особистісних новоутворень у різні періоди старості. У похилий, передпенсійний вік, коли людина очікує пенсію змінюються її ціннісні орієнтації, важливішими стають екзистенціальні питання; вона шукає смисли в новій, майбутній життєдіяльності (у житті пенсіонера). Через кілька років після виходу на пенсію в людини або зміцнюється почуття власної гідності, або з'являється почуття розпачу, коли стара людина має відчуття власної «незатребуваності», «непотрібності». Довгожителі з різким погіршенням здоров'я все більше розуміють обмеженість свого життя, а довгожителю із порівняно гарним станом здоров'я характерні почуття власної гідності, інтерес до життя (а іноді й «жага життя»).

Ресурсні можливості літньої людини – певні особливості літніх людей, які можуть сприяти благополучному старінню та вирішенню вікових завдань.

Аналізуючи новоутворення похилого віку (пізньої дорослості), вчені використовують поняття **реституціалізації**, пов'язане із комплексом процесів відновлення, спрямованих на уповільнення старіння, формування мотиву діяльності тощо. Іншими словами, разом із процесами старіння в організмі людини розвиваються пристосувальні психологічні механізми, завдяки яким повноцінна діяльність може тривати до глибокої старості. Наприклад, слабка мимовільна пам'ять компенсується багатою асоціативною пам'яттю або звичкою записувати необхідні відомості, а розсіяна увага – здатністю до її швидкого переключення. Розширення соціальних контактів або підтримка

їх на досить високому рівні долають у літніх людей категоричність і відсталість суджень.

Процеси **вітаукту** (з лат. *vita* – життя, *aucto* – неперервно збільшувати, примножувати) – це механізми саморегуляції, які протистоять руйнівним тенденціям і спрямовані на стабілізацію життєдіяльності організму та збільшення тривалості його життя.

Причини довголіття не встановлені. Виділяють біологічні (здоровий спосіб життя, правильне харчування, екологічні особливості місцевості проживання), соціальні (стабільність соціально-економічного розвитку, відсутність воєн або період після них), психічні (індивідуальні особливості кожного довгожителя) тощо.

5. Допомога людям літнього віку

Людина похилого віку стає емоційно більш вразливою, вимагає більш чуйного, уважного ставлення, особливо з боку близьких, родичів, працівників медичних, освітніх та соціальних закладів.

Типовим явищем для літніх людей є віково-ситуаційна депресія – розлад настрою без наявності нервово-психічного захворювання. Основним травмувальним фактором є власний вік, а змістом – неприйняття свого старіння. Виділено три варіанти перебігу **віково-ситуаційної депресії**.

1. Іпохондричне акцентування уваги на старечих недугах. Людина все більше звертає уваги на хвороби та способи лікування, при цьому вона не пов'язує їх зі старістю та сподівається на одужання.

2. Міркування про *утиск*. Ставлення оточення до людини похилого віку уявляється виключно несправедливим. Їй здається, що всі навколо морально пригноблюють її, обмежують

права. Відсутність утисків довести неможливо, оскільки людина похилого віку не здатна до критичного ставлення.

3. Вигадки з гордовитими ідеями про власну значущість. Людина розповідає обрані епізоди з життя.

У завдання соціальних служб повинно входити не лише забезпечення психоемоційного комфорту, але й надання допомоги у виробленні позитивної стратегії емоційного старіння. Найбільший вплив на цей вибір чинить осмислення життєвого шляху.

6. Смерть і помирання: психологічні аспекти

Людина відрізняється від всіх інших живих істот тим, що вона знає про неминучість своєї смерті. *Ставлення до смерті* є досить особистісне, залежить від багатьох суб'єктивно-об'єктивних чинників. Психологи виявили парадокс завершення людського життя – у багатьох випадках ті чи інші форми людського існування припиняються ще при житті людини як індивіда, тобто їхнє «вмирання» настає раніше, ніж «фізичне постаріння» від старості.

Смерть – це остання критична подія в житті людини, яка на фізіологічному рівні є незворотнім припиненням всіх життєвих функцій. Стара людина може багато говорити про смерть, про своє прагнення померти, особливо якщо має значні фізичні страждання, але в її поведінці такі прагнення далеко не завжди відображаються.

Елізабет Кюблер-Росс, автор концепції психологічної допомоги помираючим хворим виділила такі *етапи вмирання*:

1) заперечення. Людина відмовляється визнати можливість власної смерті;

2) гнів. До гніву, образи та заздрості до оточення призводить усвідомлення людиною того, що вона дійсно вмирає;

3) торг. Людина шукає способи продовження свого життя, обіцяючи для цього будь-що;

4) депресія. Помираючий втрачає інтерес до життя;

5) прийняття. Людина упокорюється з власною долею та неминучістю смерті, спокійно очікує кінця.

Ці етапи можуть змінювати послідовність, повторюватися та випадати.

Останньою кризою сімейного життя вважають втрату одного із членів подружжя.

7. Вплив соціальних установок на ставлення до людей літнього віку в різних культурах. Теорія відлучення «виходу з гри». Теорія модернізації. Теорія М. Мід

Специфічним феноменом, пов'язаним зі стереотипізацією старості є **ейджизм**. Це явище, що існує в різних громадських проявах і передбачає дискримінацію за віковою ознакою, тобто, негативне ставлення до старших поколінь, що відбивається на якості життя старих членів суспільства, обмежуючи можливості їхньої участі в політичному, економічному, соціальному й культурному житті.

Формою ейджизму є **геронтофобія** (geron (gerontos) – старий, старість, φόβος – страх) – форма дискримінації, що виражається в неприязні до них, нав'язливому страху, боязні спілкування зі старими, боязні старості.

Дослідниця М. Керміс (1984) підсумувала стереотипи щодо осіб похилого віку в західній культурі:

1) усі старі однакові;

2) старі люди бідні;

- 3) усі особи похилого віку нездорові;
- 4) всі старі схильні до депресії;
- 5) старі люди – це тягар для інших;
- 6) старі не можуть функціонувати в суспільстві;
- 7) усі старі люди самотні;
- 8) усі старі люди стають недоумкуватими.

Водночас досить багато досліджень не підтвердили очевидність негативного стереотипізування старих людей. На відміну від західного світогляду, у східній традиції до людей похилого віку більш типові повага, прийняття, підкорення.

Теорії відчуження (звільнення, «виходу з гри»): зі старінням люди поступово відчужуються від тих, хто є молодшим, звільнюються від низки суспільно значущих функцій і ролей, щоб суспільство могло нормально функціонувати (Дж. Розен, Б. Ньюгартен, Е. Каммінгом і В. Генрі). У результаті такого витіснення порушуються істотні відносини між старіючою особою та іншими членами суспільства. Таке звільнення, на думку Н. Дж. Смелзер можна вважати одним зі способів пристосування до своїх обмежених можливостей і примирення зі смертю, яка неминуче насувається. У сучасних публікаціях ця теорія зазнає багато критики.

Засновник символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід увів поняття «замість». Він мало звертав увагу на внутрішні емоційні процеси індивідуальної особистості, натомість цікавився процесами соціальної взаємодії. В основу ним покладена ідея комунікації як засобу взаємного пристосування індивідів, що є найважливішою умовою існування й розвитку суспільства. Люди похилого віку за цією теорією повинні пристосовуватися до сучасного світу, а суспільство – до їхнього існування.

Протилежними теоріями є:

1) теорія діяльності (активності) людей похилого віку (Р. Дж. Хавігхарст і Дж. Маддокс): особи похилого віку повинні зберігати свою активну роль, властиву їм у молодому й середньому віці з метою нормального функціонування та стійкого розвитку суспільства. Для підтримки своєї самосвідомості та морального духу вони навіть повинні зайнятися новою діяльністю;

2) концепція «модернізації старіння». У ній наголошується на необхідності максимально віддалити глибоку старість шляхом «розмивання» життєвого простору зрілої особистості та її гнучкої адаптації до «хронологічних вуз», які втрачають своє значення. Це відбувається, коли немає чітких стадій розвитку й можуть бути усунуті різноманітні бар'єри.

Питання до іспиту Вікова психологія

1. Психічний розвиток як наукове поняття.
2. Джерело та рушійні сили розвитку особистості.
3. Гетерохронія психічного розвитку: акселерація та ретардація.
4. Вік як основна наукова категорія.
5. Поняття вікової кризи.
6. Критерії вікового розвитку в культурно-історичному підході.
7. Діяльнісна концепція періодизації психічного розвитку.
8. Рівні та стадії морального розвитку особистості (за Л. Кольбергом).
9. Теорія рекапітуляції (С. Холл).
10. Психологічна характеристика пренатального та натального періодів.

11. Фаза новонародженості. Рефлекси та їх значення в житті людини.
12. Порівняння основних ознак кризи новонародженості та кризи 1-го року життя.
13. Девіантне материнство. Післяпологова депресія.
14. Психологічна характеристика раннього дитинства.
15. Формування самосвідомості дітей раннього віку. Криза 3 років.
16. Теоретичні підходи до розуміння ігрової діяльності. Види, складові та вплив ігрової діяльності.
17. Новоутворення дошкільного віку. Супідрядність мотивів.
18. Особливості розвитку пізнавальної сфери та особистості дитини дошкільного віку.
19. Детермінанти розвитку дитини молодшого шкільного віку.
20. Провідні підходи до розуміння підліткової кризи.
21. Формування особистості підлітка. Девіантна поведінка підлітків.
22. Психологічні теорії юнацтва. Ознаки фізіологічної та соціальної зрілості в юнацькому віці.
23. Ознаки фізіологічної та соціальної зрілості в юнацькому віці.
24. Особливості спілкування юнаків. Дружба та любов у юнацькому віці.
25. Дорослість та зрілість як психологічні категорії.
26. Професійне самовизначення індивіда як провідний вид діяльності в юнацькому віці. Криза 17 років, її детермінація, вияви та шляхи подолання.
27. Система цінностей дорослого. Прийняття свого віку.
28. Психосоціальний розвиток у період ранньої дорослості. Професійний і життєвий вибір дорослої людини.

29. Криза середнього віку.
30. Особливості психічних процесів людей літнього віку. «Щаслива старість».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Александров Ю. В. Психологія розвитку : навч. посіб. відп. ред. Л. О. Шевченко ; М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т внутріш. справ. Харків : Панов А. М., 2015. 335 с.
2. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. вид 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 128 с.
3. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сргеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
4. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. 360 с. (§§1.1, 1.2.).
5. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. вид. 2-ге, стер. Київ : Кондор, 2015. 469 с.
6. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. вид. 3-тє, переробл., і допов. Київ : Академія, 2017. 368 с.

Додаткова

1. Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів ; за ред. проф. В. Ф. Моргуна. Полтава., 2013. С. 34–103.
2. Лясковська І. Л. Психологічні особливості типів переживання кризи середнього : *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки* : М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 41 (65).

С. 120–129 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

3. Sakhno P., Maliovana N. V., Skoropys U. M. *The Peculiarities of the Behavior of Persons of Early Adulthood in Conditions of the Social Restrictions* : X Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів та викладачів Сумського державного університету «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» 27–28 квітня 2023 р.с. 315–320.

4. Сахно П. І., Білодід С., Подолкова С. В. Соціальний інститут сім'ї в процесі навчання дітей. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : Матеріали восьмої Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 16–17 квітня 2020 р.) / уклад. М. М. Набок. Суми : Сумський державний університет, 2020. 415–420 с.

5. Сахно П. І., Лутцева М. *Рівень інтернет-залежності у осіб підліткового та юнацького віку в період воєнного стану*. X Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів та викладачів Сумського державного університету «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» 27–28 квітня 2023 р. С. 268–273.

6. Шевчук І. В. Особливості пошуку сенсу життя людьми похилого віку. *Технології розвитку інтелекту*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. 2016. № 2. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

7. Кузьмич В. Вікові особливості людей похилого віку. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2016. № 3 (5). С. 93–106.

8. Сахно П.І., Лесик Т.Г. Корекція тривожності у осіб юнацького віку. ГАБІТУС. Науковий журнал Випуск 66. Том 2. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Видавничий дім «Гельветика» 2024.

Електронне навчальне видання

Сахно Парасковія Іванівна
Теслик Наталія Миколаївна

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій

для здобувачів спеціальності

231 «Соціальна робота», 053 «Психологія», 014 «Середня освіта. Мова та зарубіжна література», 014 «Середня освіта. Фізика», магістрантів спеціальності 053 «Психологія. Організаційна психологія»

та для вибіркових дисциплін для всіх освітніх програм
очної та заочної форм здобуття вищої освіти

Відповідальний за випуск О. М. Сушкова
Редактор О. Ф. Дубровіна
Комп'ютерне верстання П. І. Сахно

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,04. Обл.-вид. арк. 9,92.

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Харківська, 116, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007